

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SHOLEH QUINN

Şah Abbas

*İran'ı Yeniden Şekillendiren
Hükümdar*

TÜRKÇESİ ZELİHA YILMAZER

vb.

TARİH

vb.
YAKINBANK KÜLTÜR YAYINLARI

ŞAH ABBAS:
İRAN'I YENİDEN ŞEKİLLENDİREN
HÜKÜMDAR
SHOLEH QUINN

VakıfBank Kültür Yayınları: 0082

Tarih: 0025

ŞAH ABBAS:

İRAN'I YENİDEN ŞEKİLLENDİREN

HÜKÜMDAR

SHOLEH QUINN

Özgün adı

Shah 'Abbas

The King Who Refashioned Iran

Türkçesi

Zeliha Yılmaz

Genel Yayın Yönetmeni

Dr. Hüseyin Yorulmaz

Tasarım ve Yayın Kimliği

Bülent Erkmen

Kapak Görseli ve Sayfa Uygulama

Faruk Özcan

Kitap Editörü

Dr. Mehmet Yılmaz Akbulut

Son Okuma

Ömer Uzunagaç

VakıfBank Kültür Yayınları

Büyükdere Caddesi

No: 97 – Kat 4

Şişli 34394 İstanbul

Telefon: 0 212 354 5730

www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr

Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2020

© Sholeh Quinn 2015

ISBN 978-605-7947-89-5

Kitabın Türkçe yayın hakları AnatoliaLit Telif Hakları Ajansı aracılığıyla VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

This translation of Shah 'Abbas: The King who Refashioned Iran is published by VakıfBank Kültür Yayınları by arrangement with Oneworld Publications.

Baskı

Ofset Yapımevi

Şair Sokak No: 4, Çağlayan Mahallesi,
34410 Kağıthane, İstanbul

Telefon: 0 212 295 86 01

Sertifika No: 45354

1. Baskı: Aralık 2020

ŞAH ABBAS: İRAN'I YENİDEN ŞEKİLLENDİREN HÜKÜMDAR

SHOLEH QUINN

TÜRKÇESİ
ZELİHA YILMAZER

SHOLEH QUINN

Doktora çalışmasını 1993'te Chicago Üniversitesinde tamamlayan yazar California Üniversitesi, Merced'de doçent olarak çalışmaktadır. Safevi tarihi üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran Quinn'in araştırma alanı 16 ve 17. yüzyıllarda Safevi hanedanlığındaki tarih yazımı ve vakayinameler üzerine yoğunlaşmaktadır.

ZELİHA YILMAZER

1984, İstanbul doğumludur. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Arkeoloji bölümü mezunudur. İthaki Yayınları'ndan çıkan *Akademik Yaşam İçin Anahtar Kelimeler* ve Vakıfbank Kültür Yayınları'ndan *İbn Tufeyl: Aklın Yaşamı* adlı kitapları çevirmiştir.

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	15
Önsöz	17
1 TARİHSEL ARKAPLAN	21
Safevîler: Sufî Tarikatı	23
Sufî Tarikatından Yönetici Hanedanlığına	26
İsmail'den Sonra	30
Kızılbaş Kültürü ve Toplumu	32
Şiîliğin Uygulanması	33
Erken Dönemde Meşruiyet, Güç ve Hâkimiyet Kavramları	34
İran ve Dünya: Kısa Bir Bakış	37
2 ERKEN DÖNEM 1571-1598	39
Yakın Tarihsel Bağlam: Şah II. İsmail ve Muhammed Hüdâbende Dönemleri	41
Şah Abbas'ın Doğumu	42
Abbas Mirza'yı Tahta Çıkartmak İçin İlk Denemeler	43
Abbas Mirza'nın İkinci Defa Tahta Çıkması	45
Şah Abbas İktidarda	45
Şah Abbas ve Kızılbaşlar	46
Dış Tehditler: Osmanlılarla Barış	49
Dış Tehditler: Babürlerle İlişkiler	50
Gilan ve Mazenderan	51
Yeni Gulâm Ordusu	52
Şah Abbas ve Tasavvuf Tarikatları	54
Dinî Sapkınlıkların Baskılanması: Noktavîler	57
Şah Abbas'ın Kısa Süreliğine Tahtı Kaybetmesi	60
Şah Abbas ve Siyasi Meşruiyet	61
“Sahibkırân'ın Büyük Efendisi” Olarak Şah Abbas.....	65

3 NİFS-1 CİHÂNİ İNŞA ETMEK 1598-1612	69
Cihân Meydanının Bir Resmi	73
Şah'ın Sarayı	75
Saltanat Camii	77
Şeyh Lütfullah Camii	79
Kayseriye Çarşısı	80
Vakıflar	81
Sosyal Dönüşümler: Ermeniler ve Yeni Culfa	82
Sosyal Dönüşümler: İran'da Safevî Hanesi	86
Genel Ekonomi Siyaseti ve Ekonomik Tedbirler	87
Şah Abbas İsfahan'da	88
 4 İSFAHAN'DA DİN VE İKTİDAR.....	89
Meşhed'e Yürüyerek Hac Yolculuğu	91
Şah Abbas ve Âmilî Uleması	94
Ortodoks Şiîliğini Sistemleştirme: Şeyh Bahâî	95
Cuma Namazı Meselesi	97
İsfahan Okulu	99
Şah Abbas ve Hristiyanlık	101
Din ve Hükûmranlık	107
 5 DÜNYANIN BİR YARISINDAN DİĞER YARISINA:	
SAVAŞ VE DİPLOMASİ	111
Ateşli Silahlar	113
Horasan Savaşı: Şah Abbas ve Özbekler	115
Seferin Anlatısı	116
Özbeklere Karşı Savaş	116
Şah Abbas'ın Avrupa Diplomasisi	119
Osmanlı Karşıtı İttifak	120
İpek Yolununun Rotasını Değiştirmek	122
Şah'a Giden Seyyahlar	125
Batı Cephesi: Şah Abbas ve Osmanlılar	126

6 ŞAHLIĞIN HİZMETKÂRI OLARAK SANATLAR	129
Yeni Sanat Tarzları	132
Yeni Bir Görsel Kimlik	133
Hattatlar ve Ressamlar	134
Sadık Bey Afşar	134
Ali Rızâ-yi Abbâsî	135
Mir 'imâd	136
Rızâ-yi Abbâsî	137
Diplomasi ve Hediyeşmede Sanat	139
Han 'Alam'ın Büyükelçiliği	140
Pierpont Morgan Resimli İncili	141
Ülke İçinde Hediyeleşme	144
 7 SON SAFHA: 1612-1629	 147
Eşref ve Ferahâbâd	149
Gürcistan Seferleri	150
İpek İhracatının Tekeli	151
Hürmüz'de Zafer	152
Kandahar'ın Alınması	154
Bağdat'ın Alınması	156
Tahtın Varisi	157
Şah Abbas'ın Ölümü	158
Veliaht ve Cenaze	159
 SONUÇLAR	 161
 Okuma Önerileri	 165
Kaynakça	169
Dizin	179

ŞAH ABBAS'IN PORTRESİ (YAKLAŞIK 1617).

MEŞHUR RESSAM BİŞENDÂS'A AİT OLDUĞU DÜŞÜNÜLMEKTEDİR. MÜREKKEP VE

OPAK SULU BOYA İLE ÇİZİLMİŞTİR (19.5 X 15.6 CM)

HARVARD SANAT MÜZESİ/ARTHUR M. SACKLER MÜZESİ,

STUART CARY WELCH, JR., 1999.304 NUMARALI HEDİYESİDİR.

FOTOĞRAF: IMAGING DEPARTMENT © PRESIDENT AND FELLOWS OF HARVARD

COLLEGE

Kocam Stephen N. Lambden'e

KISALTMALAR

Carmelites: A Chronicle of the Carmelites, 2 cilt.

Della Valle: *Pietro Della Valle, Italian edition/İngilizce çevisi*

CHIr: *Cambridge History of Iran*, cilt 6

EIR: *Encyclopaedia Iranica online*

EI2: *Encyclopedia of Islam*, İkinci Edisyon, online

TAA: Iskandar Beg Munshi, *Tarikh-i alam-ara-yi 'Abbasi*,
Farsça yayın/İngilizce çeviri

TEŞEKKÜR

Bu kitap projesine, bazı arkadaşlarım ve meslektaşlarım çeşitli veçhelerden destek oldular. Serinin editörü Patricia Crone'a, bana bu kitabı yazmayı teklif ettiği için minnettarım. Taslak metnin ilk iki bölümünü okudu ve hastalığı daha fazlasını yapmasına engel olmadan önce eleştirel geri bildirimlerini itinalı şekilde sundu. Zaman ayırıp destek verdiği için ona müteşekkirim. Rudi Matthee tüm taslak metni iki kez okuyup oldukça faydalı yorum ve önerilerde bulundu. Ernest Tucker da yardımını esirgemeyip taslak metni okudu ve bana yararlı tavsiyeler verdi. Tüm hatalar ve gözden kaçan noktalar tabii ki tamamen benim sorumluluğumdadır. Taslak metni okuyanlara ek olarak, *Oneworld Yayınları*'ndan Novin Doostdar ve Juliet Mabey her zaman teşvik edici oldular ve yine *Oneworld*'den James Magniac ve Laura McFarlane de ziyadesiyle yol gösterici ve yardımcı oldular. Taslak metnin üzerinde özenle çalışan Kathleen Mc Cully'ye de müteşekkirim. Ayrıca, Arthur M. Sackler Müzesi'nden Mary McWilliam'a ve müze çalışanlarına, Harvard Üniversitesi Sanat Müzeleri'ne, kitabın iç kapağındaki Şah Abbas çizimini temin etmeme yardımcı olmalarından dolayı teşekkür ederim.

Kitabın hazırlanma sürecinde cesaret, moral veren ve/veya yardımcı olan arkadaşlarım ve meslektaşlarım var: Susan Amussen, Shahzad Bashir, Kate Campbell, Massumeh Farhad, Marvin Fletcher, Katherine Jellison, Ruth Mostern, Kurt Schnier ve Mark Stein. Ailem olmadan bu kitabı asla tamamlayamazdım. Robert ve Manijeh Quinn, yani annem ve babam, kız kardeşim Laleh Quinn ve eşi Doug Nitz'in de olduğu gibi her zaman teşvik

edici ve destekleyici oldular. Uzman olmayan okuyucular olarak hem babam hem kız kardeşim taslak metni okudular ve faydalı öneriler sundular. Son olarak, eşim, Stephen Lambden da taslak metni okudu ve harika yorumlarda bulundu. Daimî duygusal desteği, nezaketi ve sağlık açısından kötü olduğu durumlarda bile engin bilgisini cömertçe paylaştığı için ona ne kadar teşekkür etsem azdır.

Safevî hanedanlığı gücünün zirvesindeyken hüküm süren Şah Abbas, İran tarihinin en etkili şahlarından biri olarak kabul edilmiştir. Başına çoğunlukla “büyük” unvanı getirilen adı, İran’ın en çok sevilen Isfahan şehriyle eş anlamlı hale gelmiştir. Bugün İranlıların hâlâ hakkında hikâyeler anlattığı bir şahsiyettir. Bütün bunlar, biyografisinin yazımını meşakkatli bir işe dönüştürür. Bu efsanevî şahın kırk iki yıl boyunca hüküm sürmüş olması, yaşamını kısa bilimsel bir giriş kitabında özetlenmesini daha da zorlaştırmaktadır.

Şah Abbas konusu uzun zamandır ilmî ilgiye mahzarıdır. İran tarihi uzmanı Nasrullâh-ı Felsefî’nin, 1950’lerde yazdığı Şah’ın beş ciltlik biyografisi günümüzde hâlâ alıntı yapılan anıtsal bir Farsça eserdir. 2009 gibi daha yakın bir tarihte, *British Museum*, ekseriyetle Şah Abbas ve dönemin sanatıyla ilgili derleme makalelerden oluşan bir yayının yanı sıra Şah Abbas tişörtleri, kahve kupaları, tükenmez kalem ve buzdolabı magnetleri gibi bir dizi hatıra yer veren bir Şah Abbas sergisi düzenledi. Aynı yıl, David Blow’un ayrıntılı biyografisi, *Shah ‘Abbas: the Ruthless King Who Became an Iranian Legend* yayımlandı. Böylelikle Şah Abbas kamuoyunun zihnine girmiş oluyordu.

Şah Abbas öylesine ilgi uyandıran tarihî bir figürdür ki, Safevî hanedanlığı üzerine yapılan genel kapsamlı araştırmalarda bile, daha az “önemli” telakki edilen şahlar pahasına, eserlerin büyük bir kısmı ona ayrılır. Bununla beraber, son yirmi yılda Şah Abbas saltanatının farklı yönleri hakkında, dünyanın belli bölgeleriyle olan diplomatik ilişkilerinden dini ve felsefî hareketle-

re kadar hepsini kapsayan, sayısız akademik makale yazılmıştır. Son olarak, yürütölmekte olan *Encyclopædia Iranica* projesi hem basılı hem de çevrimiçi olarak, en yeni ve en iyi makaleleri, bazen de İran'la ilgili bilimsel araştırmaları yayınlamaya devam etmektedir. Bu çalışmada da bu kıymetli kaynaktan ziyadesiyle faydalanılmıştır.

İlerleyen sayfalarda Şah'ın saltanatının en önemli konularını işlemeye çalıştım: İktidara geldiği koşullar, iktidarını sağlamlaştırması, dâhili ve hârici düşmanlarını alt edişi, İsfahan'nın başkent yapılma süreci ve onun devrinde meydana gelen birtakım kültürel ve siyasi gelişmeler.

Makers of the Muslim World dizisinin bir cildi olan bu kitap, evvelâ, konunun uzmanı olmayan bir okuyucu kitlesi için yazılmıştır. Bu eser Hiçbir şekilde Şah Abbas'ın kariyerinin eksiksiz ve geniş kapsamlı bir biyografisi değildir. Bilakis, mühim ve simgesel olayları, gelişmeleri ve hayatının evreleri üzerine odaklanmayı seçtim. Bazı durumlarda daha başat temayülleri gösterebilmek adına kayda değer hadiselerin detaylarını aktardım. Böylelikle, umarım okuyucuya, Şah Abbas'ın özgül durumlarla nasıl başa çıktığına dair daha geniş bir bağlam içerisinde fikir edinmesini sağlayabilmişimdir. Hükümrânlığının uzunluğu bu cildin kısalığıyla karşılaştırıldığında birçok şeyi dışarıda bırakmak zorunda kaldığım anlaşılabilir. Bu büyüleyici hükümdar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen okuyucular, kaynakçada daha ileri okuma önerileri bulacaklardır.

Bu kitabı hem kronolojik olarak hem de konu itibariyle bölümlendirmeyi tercih ettim. Birinci bölüm tarihsel arka planı kapsarken, ikinci bölümde Şah'ın hayatının ilk yılları ve hükümdarlığının ilk evresi olan 1571-1598 yılları arasında, dâhili ve hârici düşmanlarını yenip iktidarını sağlamlaştırdığı, Safevî başkentini İsfahan'a taşımadan önceki dönemi anlatılmıştır. Üçüncü bölümden altıncı bölüme kadar olan kısım, İsfahan şehrinin inşası, dini gelişmeler, savaş ve diplomasi, sanat da dâhil olmak üzere

1598-1612 arasındaki hükümdarlık sürecinin ikinci evresini kapsar. Yedinci bölüm, zamanının çoğunu Kuzey Hazar Denizi bölgesinde geçirdiği, 1612'den 1629'ye kadar süren hükümdarlığının son evresini mercek altına alır ve birtakım çıkarımlara varan bir özet içerir. 1612'den sonra vuku bulan bazı meseleler, daha önceki bölümlerle tutarlılık arz etmesi adına bu bölümde yer alır.

Fazlasıyla geniş bir çeşitlilikte birincil kaynaklardan alındı yapmaya çalıştım. Bu kaynaklar, Şah Abbas hakkındaki çok büyük miktardaki malzemeyi temsil etmeye yaklaşırsa da okuyucuda Şah'ın yaşamını değerlendiren mevcut malzeme bolluğu hakkında bir kanı oluşturur.

1

TARİHSEL ARKAPLAN

Şah Abbas, 1501'de kurulmuş Safevî hanedanlığının beşinci hükümdarıydı. Bu hanedanlığın tarihi, İslam tarihinin en etkileyici dönemlerinden biri, Şah Abbas da bu dönemin en büyüleyici yöneticilerindendir. Hanedanlığın sıra dışı taraflarından biri, kurucusunun bir Sufi lideri olmasıdır; prensipte siyaset dışı olan tasavvuf, İslam'ın maneviyat üzerine yoğunlaşmış bir koludur. Doğrudan Tanrı ile iletişime geçme, daha da ötesi onunla bir olma gayesiyle Sufiler, *zikir* (belli kelime ve deyişlerin tekrarı), namaz ve oruç gibi amellerde bulunurlar. Zaman içerisinde, Sufiler şu itikadı oluşturdular: Tasavvufi bütünleşme yalnızca ruhanî bir lider yani *şeyh* ya da *pîr* önderliğinde gerçekleşmesiydi. Nitekim bunun neticesinde bu tarz önderlerin rehberlik ettiği Sufi tarikatı olarak bilinen yapılar ortaya çıkmıştır. Tasavvufa yönelmiş bireyler bir araya gelip ruhanî âdetleri bir şeyhle tatbik ederlerdi; yöredeki birçok kişi de şeyhten öğüt ve hayır duası almaya gelirdi ve kimileri de bu yapıya cömert bağışlarda bulunurdu. Zenginlik ve saygınlığın yanı sıra şeyhlik makamının kuşaktan kuşağa aktarılma sürecine girdiği bir devirde bir şeyhin halefi olmak muazzam olmalıydı. Pratikte, o zamanlar, tasavvuf siyaset dışı olmaktan uzaktı. Bilhassa 13. yüzyıldaki Moğol istilası sonrası İran'ın karmaşık koşullarında, Sufi liderleri hatırı sayılır siyasi nüfuz elde etmişlerdi.

Safevîler geleneksel bir tasavvuf tarikatı olarak ortaya çıktılar. Kurucusu, çoğunlukla Şah Sâfi olarak anılan "*dini temiz/pak*" Safiüddin'di (1252-1334). Safevîler adı da buradan gelmektedir. Şah Abbas'ın ataları Hazar Denizi'nin güneybatı kıyısında

yer alan Erdebil'in seçkin ailelerindendir. Mevcut yazılı kaynaklarda bu aile hakkında bahsi ilk geçen, Kürt kökenli bir yörük olduğu düşünülen "Zerrin Külâh" ("Kızıl Şapkalı") namı Firuz Şah'tır. Onun soyundan gelenler ara sıra Erdebil'e hücum eden Gürcü "kâfirleri" ile mücadele eden bölgenin mutaassıp toprak sahipleri idi.

Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin oğlunun çağdaşı ve *Safvetü's-safâ* (*Mutlağın Özü*) isimli geniş menakıbnamenin yazarı İbn Bezzâz'a göre, Şeyh Safiyüddin kehanetlerde bulunan, kerametler gösteren, takva sahibi bir zat idi. Mütediyyin, çilekeş bir yaşam sürmekteydi. Gürcülerle savaşmak yerine, Sufi bir mürşit arayışına koyulan Safiyüddin, etraflı bir araştırma sonrası Zâhid-i Geylânî ile tanışmıştı. Safiyüddin'in ruhanî hocası ve dâhil olduğu tarikatın kurucusu Şeyh Zâhid'tir. Şeyh Zâhid ile çok yakın olan Safiyüddin, Şeyh'in kızıyla evlenmiş ve bu evliliğinden önce dünyaya gelen kızını da Şeyh Zâhid'in oğluyla evlendirmiştir. Hatta Şeyh Zâhid öldükten sonra da Safiyüddin'in ondan emir aldığına inanılırdı. Şeyh Zâhid yaşarken Safiyüddin'in onun halefi olması isteğini açıkça ilan etmiştir. Bu durum özellikle ailesi ve müritleri tarafından pek hoş karşılanmadı (en azından Şeyh Zâhid'in vasilîği devralacak bir oğlu vardı), fakat Safiyüddin, Şeyh Zâhid'in ölümüyle onun yerini almış ve tarikatın merkezini Erdebil'e taşımıştır. Bu noktadan sonra tarikatın halifeliği soya dayalı intikal etmeye başlamıştır. Şeyh Safiyüddin'in soyundan gelenler, bölgede güç ve itibar elde etmeleriyle, civardaki bölgelere hâkim çok sayıda hanedanla temasa geçmişlerdi.

İran'da Moğolların kurduğu İlhanlı hanedanlığı sona erdiğinde, 13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıl başları arasında, idare ettikleri yerler daha küçük yöneticiler arasında paylaşıldı. Göçebe Türk boylarından olan bazı Türkmenler Moğollarla birlikte İran'a göç ettiler. Türkmenler ve Moğollar güçlerinin doruğundayken merkezleri Tebriz olan, Türkmenlerin kurduğu en önemli iki hanedanlık (adlarını belki de yetiştirdikleri koyunların rengine borçlu

olan) pitoresk bir biçimde “Akkoyunlu” ve “Karakoyunlu” diye bilinirdi. Celâyirîliler olarak bilinen küçük bir Moğol hanedanının yanı sıra bölgede güç ve üstünlük için yarışan diğer yerel ve bölgesel güçler bulunmaktaydı. Anadolu’da Osmanlılar olarak bilinen bir ailenin yönettiği küçük bir beylik kısa sürede büyü-
yünce, Akkoyunluların sınırlarına dayandı. Safevîler Akkoyun-
lular ve Karakoyunlular ile temas halindeydi. Her iki hanedanlık da Safevîler ile evlilik yoluyla akrabalık kurup Safevîleri yararlı bir müttefik olarak telakki etmişlerdi.

Şeyh Safiyüddin ve ilk üç halefi, müritlerinin namaz, oruç ve zekât gibi bilindik Sufi faaliyetlerinde bulunduğu, kendi dö-
nemlerine mahsus, alışlagelmiş şeyhlerdi. Eğer *Safvetü’s-safâ*’yı referans alacak olursak, tarikat Sünnî fakat aşırıcı değildi. Şeyh Zâhid’in Tanrı ile iletişime geçtiği bize aktarılır. Müritleri ona nerede olduğunu sorunca, Şeyh Safiyüddin -mürşitlik edeceği bir merkez seçme hasebiyle- yüreğiyle tüm dünyayı dolaştığını söylemiş ve itikatları temiz insanların olduğu yer, Erdebil üze-
rinde karar kılmıştır: “Bu yerde hiç ihtilaf ya da mezhep çatış-
ması (bugün de dâhil) olmamıştır... *Sadece* Sünnet ve Cemaat var olmuştur.”¹ Bu dönemde Sünnilik ve Şîilik arasındaki ayrım, geç-
mişte belli dönemlerde ve bugün olduğu kadar açık değildi. Gü-
nümüzde, Sünniler, [Hz.] Muhammed’in ardından gelen dört meşru halifeyi kabul etmekte: üç sahabe ve ardından Peygam-
ber’in kuzeni ve damadı olan Hz. Ali. Diğer taraftan Şîîler, Pey-
gamber’in ashabından olan Hz. Ali’nin ilk halefi olması gerekti-
ğine inanıyorlardı. Hz. Ali gibi onun soyundan gelenler de birer imam ve dini bir otorite olarak telakki edilmişti. Şîîler nadiren politik iktidar sahibi oldular, birkaç istisna dışında İslam hane-
danlıkları Sünnî olagelmıştır. Bununla birlikte Şeyh Safiyüddin zamanında Sufi tarikatları genellikle Hz. Ali’ye saygı duymuş-
lardır. Yine de Safevîler daha keskin biçimde Şîîliğe yönelecekti.

1. İbn Bezzâz, *Safvetü’s-safâ*, 178.

Safiyüddin'in büyük büyük torunu Şeyh Cüneyd'in h. 851 / m. 1447-1448 yılında tarikat liderliğine geçmesiyle, tarikatın faaliyetlerinde büyük değişimler yaşanmıştır. İlk olarak, Sufilerin Trabzon'daki Bizans topraklarına, Doğu Anadolu ve Kafkas bölgesindeki Çerkezlere karşı sınır savaşına (*gaza*) girişmesi onlara askerî bir nitelik kazandırmıştır. İkincisi, tarikatın *gulûv* (aşırılık) diye bilinen,² tanrısallığın seçilmiş kişilerde zuhur edeceği inancı dolayısıyla *heterodoks* hale gelerek Şîilikten ayrışmasıydı. Cüneyd, müritleri tarafından ilahî bir şahsiyet olarak telakki ediliyordu. Çağdaş ve Cüneyd'e muhalif bir kaynağa göre, "Şeyh Cüneyd açıkça 'tanrı' ve oğlu da 'tanrının oğlu' olarak kabul ediliyordu"³

SUFİ TARİKATINDAN YÖNETİCİ HANEDANLIĞINA

Safevîlerin benzersizliği, kendileri Türk olmamakla birlikte, Doğu Anadolu'daki (bugünkü Türkiye'nin doğusu) Türk kabilelerinin tarikatta gönüllü askerlik yapmasıyla iktidara gelmeleridir. Türkler 11. yüzyıldan itibaren Selçuklu akınları neticesinde Anadolu'ya yerleşmiş, fakat büyük çoğunluğu Moğollarla birlikte gelmiştir. Safevîlerin müritleri bu kabilelere mensup insanlardan müteşekkildi. Bu kabileler, Karakoyunlu hükümdarının emri üzerine tarikat önderliğinden alınmasıyla beraber birkaç yılını Anadolu ve Suriye'de geçiren Şeyh Cüneyd'in etkisi altında Safevî müridi olmaya başladı. Akkoyunlu ve Karakoyunlu rekabetini avantaja çeviren Şeyh Cüneyd, Akkoyunlularla ittifakını sağlamlaştırmak için Akkoyunlu hükümdarının kız kardeşi ile evlenmiştir. Cüneyd'in oğlu Haydar, İmam Ali'yi gördüğü bir rü-

2. Yaygın kabul edilen İslam anlayışının sınırlarını aşan inanç ve telakkiler için kullanılan bir terimdir. Sözlük manası "haddi aşmak" olarak tanımlanır. Y. Ş. Yavuz, "Gulûv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 14, 192.

3. Hunci, *Emini*, 57/272.

yasından yola çıkarak, müritleri için On iki İmamı temsil eden on iki kıvrımlı, kırmızı bir başlıklı bir kıyafet oluşturmuştur. Haydârî tacı (*tâc-ı Haydârî*) giyen Türkmen taraftarlar, Kızılbaş ya da Alevîler olarak adlandırılmaktaydı. Başlangıçta tahkir edici bir manada kullanılan bu terim daha sonra menfi tınısını kaybetti. Dönemin renkli savaş ve saray sahnelerinin resmedildiği minyatürlerde, gururla bu karakteristik başlıkları takan Kızılbaş savaşçılarına sıkça rastlanır.

Kızılbaş taraftarlarının desteğiyle Cüneyd ve halefleri, kızıl saçlı, yakışıklı torunu İsmail'i de beraberine alarak bir sefer başlattılar. Hristiyanları ve yerel köy halkını yağmalayıp tahrip ettiler. Cüneyd ve oğlu Haydar bazı zaferler elde edip bazı yenilgileri tattıktan sonra savaşta öldürülmüşler, ama 1501'de İsmail, Tebriz'i rakipleri olan Karakoyunluların elinden cebren almıştır. Tebriz'de yazılan, erken dönemli bir kroniğin ifadesiyle "[İsmail] Halifenin tacını almayı ve cihanı fethetmeyi" kafasına koymuştu ve ardından ülkenin geri kalanına boyun eğdirmek için harekete geçti.⁴ Geline bu noktada Sufi tarikatı, Şah Abbas'a miras kalacak bir hanedanlığa dönüşmüştü.

Safevîlerin bir özgünlüğü de halkın çoğunluğunun Sünni olduğu bir ülkede Şiîliği tesis etmiş olmalarıdır. Bunun başka bir emsali yoktur. 10. ve erken 11. yüzyıllara baktığımızda, İran'ın büyük kısmı, Hazar Denizi kıyılarından Şiî bir başka hanedanlık olan Büveyhîler tarafından idare edilmekteydi ve bölgede Sünniler yalnızlaşmıştı. Diğer bölgelerdeki Şiî hanedanlıklar, Sünni vatandaşların inançlarına müdahale etmekten imtina etmişlerdi. Safevî politikasını ilginç kılan şey, kendilerini *gulûv* ya da "aşırı" Şiîlik ile tanımlamalarına rağmen kendi tebaalarına, bugün İran'ın resmî dini ve içinde tasavvuf barındırmayan Şiîliğin en standart formu olan On iki imam sistemini benimseyen Şiî fırkası İmâmîyye'yi dayatmış olmalarıdır.

4. Khvandamir, *Habib*, çev., c. 1, 576.

Safevîlerin temsil ettiği *İsnâaşerîyye* [On iki imam Şiîliği], İsmail'in tahta çıkmadan önce Hatâî mahlasıyla yazmış olduğu bir şiirinde çok canlı bir şekilde ifadesini bulur. İsmail şiirinde, kendi tanrısallığını ilan etmekle birlikte kendisini İbrahim, İsa ve Muhammed gibi geçmişteki peygamberler ile hem efsanevî hem de İslam öncesi çok sayıdaki Pers krallarının bir zuhuru olduğunu, aynı zamanda yeryüzünde Şiîliği hâkim kılacak ve dünyayı ıslah edecek kurtarıcı bir Mehdi olduğunu göstermektedir.

Hızır zinde ile İsrâ-i Meryem
[*Zamâne ehlinüñ İskenderiyem*]⁵

*

*Yakîn bil kim Hudâîdür Hatâyî*⁴
*Muhammed Muştâfâîdür Hatâyî...*⁶

*

Feridûn Husrev ü Cemşid ü Dahhâk
*Ki Rüstem Zâl u hem İskenderem men...*⁷

*

Te'âlâ şānuhū ekber ki bir nūr-ı Hudā geldi
*Cemî'-i enbiyâ hatmi Muhammed Muştâfâ geldi...*⁸

*

Halilu'llâh donın giymiş virilmiş adı İsmâ'il
*Aña kurbân oluñ cānlar ki Allâhdan nidâ geldi...*⁹

*

Erken Safevî kaynaklarına göre “Şahın tüm kaygısı İmâmiye mezhebinin intişar etmesi ve Peygamber şeriatının güçlendiril-

5. Minorsky, “Poetry,” 1042a [Şiirin Türkçe aslı şu yayından alınmıştır: Şah İsmail, *Hatâyî Dîvânı*, haz. Muhsin Macit, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2017, 441. – ed.n.]

6. Minorsky, “Poetry,” 1043a. [*Hatâyî Dîvânı*, 556. – ed.n.]

7. Minorsky, “Poetry,” 1047a. [*Hatâyî Dîvânı*, 472-3. – ed.n.]

8. Minorsky, “Poetry,” 1048a. [*Hatâyî Dîvânı*, 253. – ed.n.]

9. Minorsky, “Poetry,” 1049a. [*Hatâyî Dîvânı*, 253. – ed.n.]

mesi" idi. Bu nedenle Şiîliği, devletin resmi mezhebi olduğunu duyurmak ve çoğunluğu Sünni olan bir ülkede bu mezhebi tesis etmek için, İsmail, tahta geçtikten sonra, 1501 yılında, On iki İmam adına Cuma *hutbesi* okutmuştur. Buna binaen müezzinelere ezan okunurken "Ve Hz. Ali'nin Allah'ın velisi olduğuna şahitlik ederim" ibaresinin eklenmesinin buyrulmasıyla¹⁰ Şiî Safevî devleti resmen kurulmuştur. İsmail'in taraftarları, tahta çıkma törenini müteakip Şiîliğin ilanıyla, İsmail'in alıntılanan dizesinde kendisinin de "Mehdi'nin dönemi başlamıştır." şeklinde ifade ettiği gibi Mehdi'nin hükümdarlığının başladığını idrak etmiş gibi görünüyorlardı." İsmail'in Şiîliği resmî mezhep olarak seçme kararının sebepleri ve onun neden bu tercihte bulunduğu üzerine birçok fikir sunulsa da bu mesele hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Bildiğimiz, İsmail'in Şiîliği ilan etmesiyle İran tarihinin gidişatını derin ve şümüllü bir biçimde değiştirdiğidir. Başlattığı siyaset uzun vadede neredeyse tam bir başarıya ulaştı; bugün İran nüfusunun yaklaşık yüzde doksanı Şiî'dir. 1501 yılında Şiîliğin ilanı ve tahta çıkma törenini müteakip, İsmail on yılını İran'ın geri kalanını ve Bağdat'ı fethetmek harcadı. Bunlar Safevî devletini hatırı sayılır derecede genişleten zorlu ve çetin seferlerdi. Ne yazık ki, bu askerî başarılar Çaldıran Muharebesi'ndeki rakibi olan Osmanlı İmparatorluğu tarafından büyük hezimetle uğramalarıyla 1514'te son bulmuştur. Osmanlılar Safevîlerin giderek artan gücünden endişe duymaktaydılar, çünkü Osmanlı Doğu Anadolu'daki geniş Türkmen nüfusunun çoğunluğu olan Kızılbaşların Safevîlerle aynı inançlara intisap ettiklerinden mütevellit, kitlesel ilticalardan çekinmekteydiler. Aslında Türkmenlerin büyük çoğunluğu İsmail'in davasına katılmışlardı, daha da kötüsü Osmanlılar Doğu Anadolu'yu Safevîlere kaybetmekle karşı karşıya kalmışlardı. Bu, Çaldıran Muharebesi'nin sebebiy-

10. Khvandamir, *Habib* v. 4, 467.

11. Arjomand, "Rise of Shah Esma'il," 4.

di. Çok ağır zayıatlar verip Kızılbaş reislerini kaybeden Safevî ordusuna kıyasla Osmanlı ordusu daha iyi teçhizata sahip ve sayıca üstündü. Bu zaferle Osmanlılar, Doğu Anadolu üzerinde hâkimiyet sağlamıştı.

Şah İsmail ise hem taraftarlarının hem kendi kendisinin ulviyetine olan itikadını sarsan bu savaştan sonra bir daha toparlanamadı. Hâlbuki daha önceleri, en azından bir seyyahın anlattığına göre, taraftarlar ilahî bir biçimde korunduklarına inandıkları için zırhsız savaşa girerlermiş; şimdiyse -bir daha asla gülmediğine dair doğruluğu şüpheli bir rivayet bir tarafa-12 Şah İsmail, yarı inzivaya çekilmiş halde içki ve afyonla yenilgisini unutmaya arayışındaydı. Tanrısallık iddiasını da içeren Şah İsmail hakkındaki efsanelerin – yaşadığı süre zarfında, 1501 gibi erken bir tarihte – Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Hristiyan yanlısı, potansiyel bir müttefik olabileceği umuduyla Avrupa’ya kadar ulaşmış olması ilginçtir. Şah İsmail Çaldıran Muharebesi’nden on yıl sonra 1524’te öldü ve oğlu Tahmasb onun yerine geçti.

İSMAİL’DEN SONRA

Şah İsmail’in ölümüyle Şah Abbas’ın tahta geçişi arasındaki yıllarda, Safevî İmparatorluğu birçok problemle başa çıkmak zorunda kaldı. Askerî manada, İsmail’in kazandıklarını muhafaza edebilmek için iki cephede sınır savaşlarıyla iştigal oldular. Batı cephesindeki düşmanları, Çaldıran’daki galibiyetleriyle cesaretlenip şevklenen Osmanlılardı ve şimdi meşhur Sultan Süleyman yani “Büyük Kanunî” tarafından yönetiliyorlardı. Şah Tahmasb’ın kardeşinin hıyaneti ve saf değiştirmiş Kızılbaşların desteğiyle Osmanlılar Irak-ı Arap ve Bağdat’ı Safevîlerden almakla birlikte Kürdistan’ı hatta Tebriz’i bile ele geçirmeyi başardılar. Safevîler, Tebriz’e yönelik Osmanlı tehdidi yüzünden başkentlerini Tebriz’in yaklaşık 300 km güneydoğusundaki

Kazvin'e taşındılar. Safevîler, doğuda ise Cengiz Han'ın soyundan gelen bir hanedanlık tarafından yönetilen Türk asıllı halk, Özbeklerle karşı karşıya geldiler. Özbekler defalarca Horasan'a saldırdılar ve nihayetinde Timur dönemi kültür ve sanat beşiği olan Herat'ı ve diğer önemli şehirleri ele geçirdiler. Şah Abbas'ın yöneteceği imparatorluk artık Şah İsmail döneminde olduğu kadar büyük değildi.

Safevîler için siyasi olarak sorun teşkil eden şey fethe edilen bölgelerdeki halkla olan ilişkilerdi. Yönetmek istedikleri nüfusun tamamını öylece imha edemeyecekleri için yerel güç sahipleri ile iş birliği yapabilecekleri yöntemler geliştirmek zorundaydılar. Nüfus başlıca, Türkmenler ve İranlılardan müteşekkildi. İstisnaları olsa da geleneksel şekilde İranlılar bürokratik sınıfı, Türkmenler de askerî sınıfı teşkil etmekteydi. Farsça konuşan Tacik bürokratlar, Moğollar ve Timurlar başta olmak üzere geçmişte İran'ı yöneten çok sayıda hanedanın bürokratik görevlerinde bulunmuşlardı. İstilacıların bu eski bürokratların yerini alabilecek kadar nüfus getirememelerinden dolayı siyasi değişimlerde bunlar ayakta kalabildiler. Bilhassa Moğol döneminde bu durum geçerliydi. Safevîler iktidara geldiğinde de bu eğilim devam etti ve İran nüfusu devlet bürokrasisini yönlendirmeye devam etti. Bununla birlikte İsmail, büyük toprak sahibi İran seçkinlerini "seyfîyelere" mahsus geleneksel pozisyonlara getirdi. İranlılara imtiyaz sağlayan bu politika, Kızılbaş liderlerinin, yeniden iktidar sahibi olmak için henüz on yaşındaki yeni şah Tahmasb'dan yararlanmaya kalkışmaları neticesinde İsmail'in ölümünden sonra olumsuz sonuç vermişti. Kızılbaş liderleri bir dereceye kadar başarılı oldularsa da iç savaşa dönüşen çatışmalar onları içinden çıkılmaz bir duruma soktu.

Şah İsmail'i tahta çıkaran Kızılbaşlar Safevî toplumunda erken tarihlerde hatırı sayılır bir saygınlığa sahipti. Her biri, başında bir kağan olan oymak ya da boylar halinde örgütlenmişlerdi. İlk Safevîyye tarikatının taraftarları olarak birbirlerini birer yol arkadaşı ve manevi eşleri olarak telakki ederlerdi. Kızılbaşların edindikleri ilk önemli pozisyonlar hem ruhanî hem de siyasi hâkimiyete sahip olduklarını göstermektedir. Bunlardan biri örfî hukuk davalarında hakemlik yapan *divan beyi*, bir diğeri yönetim altındaki topraklarda baş ruhanî elçi olarak görev yapan, vilayetlerde şahın (*halife*) vekillerini görevlendiren ve Kızılbaşlar şehri ele geçirdikten sonra Bağdat'ı yöneten *halîfetu'l-hulefâ*, idi. Üçüncüsü önemli pozisyon da *lâlalıktı*; yani saraydaki şehzadelere özel hocalık yapmaktı. *Lalanın* saygınlığı, yeni hükümdar olarak hâkimiyetini tesis eden Şah Abbas'ın iktidara gelişiyle azaldı. Bunu ilerde daha teferruatlı olarak inceleyeceğiz.

Safevî sarayına yolu düşen bazı seyyahların Kızılbaş toplumu hakkındaki izlenimlerini kaydetmeleri sayesinde Kızılbaş dünyasına dair en azından bir fikir edinmekteyiz. Şah Tahmasb döneminde Tebriz'e seyahat eden İtalyan elçisi Michele Membré, Kızılbaş toplumuna ait bazı özgün, farklı ritüel ve törenlere dair çok canlı tasvirlerde bulunmuştur. Membré, Kızılbaşların onunla konuşmaya can attığını, onu bazen yirmi güne kadar evlerinde ağırladıklarını ve Avrupa'da vuku bulan olaylara dair ilgili ve meraklı olduklarını söyler. Kızılbaş kadınlarıyla karşılaşmış ve onları hane içinde belli bir ekonomik güç ve refaha sahip, hiç de itaatkâr ve toplumdan uzak olmayan kadınlar olarak tasvir etmiştir:

Eşleri çok güzeldir ve boyunlarına büyük, yuvarlak inci kolyeler takarlar. Bu hanımlar çok naziktir ve kocalarının tüm paralarını onlar muhafaza eder. Öyle ki, bu Kızılbaşlar karılarını pek severler. Bu hanımlar, seyisleri olmadan hizmetçileriyle kasaba-

nın içinden erkekler gibi atla geçerler ve yüzlerini sadece gözleri görünecek şekilde beyaz bir başörtü ile örterler.¹²

Membré ayrıca, misafirlerin, bir Sufi ameli olan belli bir cümle- nin ilahî maksatlarla defalarca söylenerek bir saat zikir çekilen bir Kızılbaş düğününe katıldı. Aynı etkinlikte, düğün konukları Osmanlı aleyhtarı şarkılarla birlikte Şah İsmail ve Şah Tahmasb'ın bestelediği şarkıları da söyleyip, sırayla maddi bağışlarda bulunup dans edip yemek yediler. Bağış ve Osmanlı karşıtı şarkıları arasında, davetliler, *kurçiler* diye bilinen saray muhafızlarının dövüldüğü bir ritüel olan sıra dışı bir seremoniye de iştirak ettiler. *Kurçiler* her biri sırayla şaha olan sevginin göstergesi olarak Sufi yolu (*tarikât çubuğu*) değneğiyle ruhanî lider (*halife*) tarafından dövüldü. Geç Safevî dönemlerine kadar çeşitli türde dayak ritüelleri törenleri devam etmiş olmakla birlikte, Şah Tahmasb dönemindeki haline göre bir hayli değişmiştir, belli bir göreve gelen kişiler için gerçekleştirilen bir kabul töreni ya da kişinin günahlarının cezası veya bağışlanması ritüellerinin bir parçası olarak uygulanmıştır.

ŞİİLİĞİN UYGULANMASI

Şah İsmail'in Şiîliği ülkenin dini olarak ilan etmesinin ardından, Safevîler bu siyasetlerini kalıcı kılmak için bir sistem geliştirmek zorundaydılar. Bu belki de Safevî yöneticileri için sorunların en başında gelmekteydi, çünkü halk, On iki imam Şiîliğine vâkıf görünmüyordu. İran'da Meşhed ve Kum şehirlerinde Şiî ocakları olmasına rağmen Safevîler genel nüfusun eğitimi için dışarıdan ulema getirmek zorundaydılar. Bu din âlimleri çoğunlukla, bugün hâlâ bir Şiî merkezi olan Suriye'nin güney bölgesindeki Cebeliâmil'den (günümüzde Lübnan'ın güneyi) gelmişlerdi. Ge-

12. Membré, *Mission*, 31.

tirilen ulema, dini hâkimiyet ve cemaat lideri olarak camilerde görevlendirilmişlerdi. Bu yeni gelen ulema, İran'daki geleneksel Şîî merkezlerinin ulemasıyla birlikte kendilerini tedricen dini sınıfın bir parçası olarak kanıtlamışlardı. Şah İsmail'in halefi Şah Tahmasb, süre gelen *İsnâaşeriyye* dindarlığının *gulûv*, yani aşırıcılıkla ilgili her türlü söylemini ortadan kaldırmayı denedi. Sünnilere zulmetti, birçoğunu infaz edip birçoğunun saklanmasına ya da yakın komşu Babür İmparatorluğuna gitmelerine neden oldu. Şiir ve hat sanatıyla ilgilenip anılarını yazan biri olmasına rağmen seleflerine göre kısmen sert ve merhametsiz bir şahsiyet olarak kabul edilir. Ayrıca müsamahasız bir ahlaki sistem kurmak için içkiyi, şarkı söylemeyi ve dans etmeyi yasaklayan bir dizi kanun çıkarmıştır.

Safevîlerin, Şiîliği devletin mezhebi olarak tesis etme süreci kesintisiz ve kolay olmamıştı. Şah Abbas'ın tahta çıkmasından yıllar önce ulema sınıfı ile Şah arasında gerilimler yaşandığı gibi ulema içinde de birtakım gerginlikler baş göstermekteydi. Şah Tahmasb'ın halefi II. İsmail, Sünniliği ülkede yeniden tesis etmeye bile teşebbüs etmiş, lakin kız kardeşi tarafından desteklenen bir grup Kızılbaş tarafından zehirlenerek öldürülmesiyle hiçbir kalıcı değişim gerçekleştirememiştir. Genel itibariyle ulema tedricen Safevî şahlarının hâkimiyetlerini destekleyen, belli bir oranda özerkliği de muhafaza eden bağımsız bir toplumsal zümre haline geldi. Genele bakıldığında Şiîlik devlet tarafından icra edilen bir faaliyete dönüşmüştü.

ERKEN DÖNEMDE MEŞRUIYET, GÜÇ VE HÂKİMİYET KAVRAMLARI

Meşruiyet meselesi, İslam dünyası genelinde hükümdarların ilgilenmeleri gereken en can alıcı konuydu. Başka bir ifadeyle, bir bireye hükmetme hakkını veren şey neydi? 1258'de Moğolların

Bağdat'ı yağmalaması İslamî hükümdarlığın halifelik kurumuna son verdi. Zaten halifelik kurumunun kendisi o zamana kadar büyük ölçüde gücünü kaybetmişti ve kendilerine halife diyen, yani Hz. Muhammed'in halefi olduğunu iddia eden kişiler dini otorite talebinde bulundularsa da Bağdat şehrinin sınırları dışında çok kısmî bir politik iktidara sahip oldular. Önceki yüzyıllarda, halifeler Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar uzanan muazzam büyüklükteki imparatorluklara hükmettiler, lakin takriben 950 yılı itibariyle beyler, şahlar, sultanlar ve diğer yöneticiler bu geniş imparatorlukları, hükmedebilecekleri daha küçük bölgelere böldüler. 1258'den sonra, Müslüman hükümdarlar, Müslüman dünya üzerinde evrensel bir dini hâkimiyet iddiasında bulunacak tek bir kişi olmadığı hakikatini doğrudan ya da dolaylı olarak kabul etmek zorunda kalmışlardı. Hilafetin yokluğunda hükümdarların çok çeşitli türde otorite elde etme eğilimlerine sıklıkla başvurmalarıyla, dikkate değer bir politik deneyim ortaya çıktı.

Erken Safevî döneminde, İsmail ve hemen ardından gelen halefleri hükümranlıklarını üç bilindik yolla yüceltirlerdi: Bunlardan ilki, Safevî şahlarının aynı zamanda Safevî tasavvuf tarikatının önderi olduğu fikrini devam ettirmektir. Bu yolla, ailenin geçmişini kullanarak bölgedeki müritlerin haricinde tüm İran'dakilerin tarikat şeyhi olma konumunu elde ettiler. İkincisi, şahların yazdırdıkları tevârihler; şahları, Pers kralları hakkında Orta Çağ'da yazılmış risalelerde gördüğümüz bir ifade olan "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" olarak adlandırmışlardır. Bu kavramın, yeryüzünde Tanrı'nın temsili olarak görülen şah fikri ile paralellikler gösteren İslam öncesi Sâsânî hükümdarlık inancına dayanmaktaydı. Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan şah mefhumu, Safevî meşruiyetinin üçüncü unsuru olan Safevî şahlarının Gâib İmamın (Muhammed el-Mehdî/ el-Kâim el-Mehdî) bir temsili olduğu iddiası ile desteklenmiştir. Gâib İmam ya da On ikinci İmam, Hz. Ali ve oğulları Hasan ile Hüseyin'in soyundan gelen, dolayısıyla Hz. Muhammed Muhammed'in soyundan

da gelmiş olan on ikinci Şîî imam idi. Bir kuyuya düşüp kaybolduktan sonra gelecek bir tarihte ortaya çıkıp dünya üzerinde adaleti sağlayacağı şeklinde yaygın bir inanış vardı. İtikatlara göre Gâib İmam'ın hiçbir temsilcisi olmamasına rağmen (Müritleri ile onun arasındaki tüm iletişim yaklaşık 941 yılında "gaybet"e girmesiyle kesilmiştir.) Şah İsmail kendi hakkında böyle iddialarda bulunmuştur. *Gulûv* inancı bağlamında söylediği bir şiirinde, "Anamdır Fâtıma atam Ali'dur; On iki imamın men dahi piri-yem" der.¹³ Bu sözler, bireylerin böyle ilahlık iddiasında bulunmasına izin vermeyen, kabul görmüş Şîî itikadından, daha önce hiç görülmemiş büyük bir sapmaydı.

Şah Tahmasb başa geçtiğinde, babasının *gulûv* inancını, en azından, Gâib İmamın yerine getireceği belli vazifelerinden olan birtakım fikhî uygulamaları ve babasının itikat beyanlarını reddetti. Buna karşılık, Şah İsmail'in daveti üzerine İran'ı ilk ziyaret eden, sözü geçen bir Şîî âlimi olan Lübnanlı Kerekî'ye belli sorumluluklar yüklenmişti. Kerekî sonradan Şah Tahmasb döneminde zamanın müctehidi (*müctehidü'z-zaman*) ve İmamın vekili (*nâibü'l-imâm / imamın nâibi*) gibi sıfatlarla taltif edilen, önde gelen dini makam sahiplerinden biri olmuştu.

Kerekî ve ondan sonraki bazı fıkıh âlimleri, Gâib İmamın görevleri olarak kabul edilen, fetva verme ve cemaatle namaz kıldırma gibi icraatın umumî naiplik (*en-niyâbetü'l-âmme*), makamında olan Şîî âlimler tarafından yerine getirebileceğini yazılarında savunmuşlardır. Nitekim siyasi ve dini dünya arasında bir ayırım baş göstermiş olmasına rağmen bunların hiçbiri açık bir biçimde ne ifade edildi ne de bu hususta dini âlimler arasında bir ittifaka varılmıştı. Bu durum Safevî şahlarının, fakihlere bırakılmış olan dini hâkimiyet alanının dışında, genel siyasi hâkimiyet iddiasını Gâib İmamın vekili ya da mümessili gibi devam ettirmesini sağlamıştı.

13. Minorsky, "Poetry," 1042a.

Safevîler bu hak iddialarını aile şecerelerine dayandırarak gerçekleştirmişlerdir. Safevîler, Şîî Müslümanların mukaddes addettiği On iki İmamın yedincisi Musa el-Kazım'ın soyundan geldiklerini gösteren şecerelerini önemle vurguladılar. Şah İsmail'in döneminden itibaren neredeyse her Safevî tevârihi, Safevî şeceresinin bir nüshasını yazdığı esere dâhil etmiştir. Safevî şeceresinin en erken örneklerinde, ailenin geçmişi Musa el-Kazım'a kadar gitmese de Şah İsmail döneminde, şecere ona dayandırılacak kadar genişletilmiş ve Şah Abbas döneminde genel kabul görmüş tek Safevî şeceresi bu olmuştur. Said Arjomand bu tarz bir meşruiyete bir örnek olarak, Şah Tahmasb'ın hükümdarlığı sırasında yazılmış bir vakayinameden alınan şu kısmı gösterir:

Peygamberden sonra cihanın hâkimiyeti makamı, Müminlerin önderi (Ali'nin)'dir ve O'ndan sonra bu yüce makam On iki İmam'a aittir ve her kimin ki bu hususta bir dahli olursa o bir câirdir. Asrın hükümdarı (sultan-ı zaman) ve emrin sahibi (sâhib-i emr)...Artık gâib olduğu için, bu göreve muktedir olan Ali ve Fâtima'nın yüce hanedanından birisi Allah'ın tüm kullarına Çağın İmamının Emir(leri)'ni yaymalı.¹⁴

Vakayiname burada, Şîî din âlimlerinin, İmamın gaybında her hükümdarın gayrimeşru ya da bir câir [zalim, - ed.n.] olduğu fikrini doğrulamakla birlikte, hükmetmeye en kâdir kişinin de Hz. Ali'nin soyundan gelmesi gerektiğini belirtir.

İRAN VE DÜNYA: KISA BİR BAKIŞ

Şah Abbas başa geçmeden hemen önce Safevîler iki güçlü imparatorluk arasında mukimdi. Batıda, Anadolu, Arap toprakları ve Doğu Avrupa'yı da kapsayan Osmanlı İmparatorluğu bulun-

14. Arjomand, *Shadow*, 181-182; Shirazi, *Takmilat*, 33-34.

yordu. Geçmişte Bizans'ın başkenti olan Konstantinopolis'ten (daha sonraki adıyla İstanbul) yönetilen Osmanlılar, sadece askerî açıdan değil ideolojik bağlamda da Safevîlerin karşısında duran, imparatorlarının kendilerini, komşuları Şîî Safevîlerden giderek ayırttırmaya çalıştığı pek çok etnik köken barındıran Sünnî bir devlettir. Osmanlıların müminlerin hac ibadetini garantiye alan Haremeyn yani Mekke ve Medine'nin muhafızlığı rolünün yanında Konstantinopolis'i ilk fetheden Müslüman hükümdarlar olmalarıyla şanlıları daha da artmıştı. Safevîlerin doğusu olan Orta Asya'da Cengiz Han'ın neslinden gelen Özbekler bulunmaktaydı. Özbekler Horasan'ı ele geçirmek amacıyla defalarca Safevîlerin karşısına çıktılar. Safevîlerin Güneydoğusunda Hindistan'da hüküm süren Babür İmparatorluğunun Timur (ya da Timurlenk) soyundan gelmesi, hâkimiyet iddialarını kuvvetlendirdi. Babürler zengin ve güçlüydüler, bunun yanı sıra Safevîler ile epey istikrarlı bir diplomatik ilişkiye sahiptiler. Babürler ile Safevîler arasında çekişme yaşanan baş bölge Kandahar'dı; burası Safevî hanedanlığının saltanatı süresince birçok kez el değiştirmişti. Safevîler, bu komşu Müslüman imparatorlukların sınırları dışında Avrupa'yla da ilişki kurdular, ticarî güçler ve şirketler (Portekiz, Felemenk ve İngiliz) Hint Okyanusu'nda ticarî ağlar ve ticaret merkezleri oluşturmuyorlardı ve bunların Safevîler ile ticaret yapma hevesleri zamanla artıyordu.

Şah Abbas bu dünyanın içine doğdu. Safevî şahı olmasından itibaren yaşamı boyunca İran'ı dünya sahnesine çıkarmaya çalıştı. Bunu yapabilmek için iktidardayken her yolu kullandı ve bunda çok başarılı oldu. Fakat o çok sıkıntılı zamanlarda büyüdü ve zorla da olsa şah olmayı başardı.

2
ERKEN DÖNEM
1571-1598

YAKIN TARİHSEL BAĞLAM:
ŞAH II. İSMAİL VE MUHAMMED HÜDÂBENDE
DÖNEMLERİ

Dedesi Şah Tahmasb 1576'da öldüğünde, Abbas beş yaşındaydı. Şah Tahmasb'ın halefleri, iki oğlu II. İsmail (1576-1577) ve Abbas'ın babası olan Muhammed Hüdâbende (1578-1587) oldu. II. İsmail'in tarihe geçmesinin başlıca nedeni, İran'ı Sünni İslam'a döndürmeye yönelik tamamen başarısız olmuş bir denemede bulunmuş olmasıdır. Ayrıca Türkmen ve eşkiya baskınlarında binlerce insan ölmüşken, sert bir tutumla düzeni sağlamaya çabalamıştır. Bu nedenle, Kızılbaş askerlerle birlikte, tahtını tehdit ettiğini düşündüğü herkesi idam ettirmiştir. Buna karşılık olarak, kız kardeşi Perihan Hanım'ın desteklediği bir grup Kızılbaş, her zaman kullandığı afyon dozuna zehir katıp onu öldürmüşlerdir. II. İsmail'in ardından, bir grubun Kazvin'i diğerinin de Horasan'ı kontrol ettiği Kızılbaş boyları arasındaki çekişmeyi bitirmek için fazlaca kudretsiz, neredeyse kör olan, en büyük kardeşi Muhammed Hüdâbende tahta geçmiştir.

Aslında, Muhammed Hüdâbende'nin hükümdarlığının ilk yıllarında güçsüz ve etkisiz oluşu, Mehd-i 'Ulyâ olarak bilinen karısı Hayrû'n-nisâ Begüm'e siyasi bir alan açmış, onun devreye girip bir hükümdar gibi etkili olmasına neden olmuştur. Mehd-i 'Ulyâ Şah Abbas'ın annesi ve Mazenderân'a hükmeden, Mar'aşî seyitlerinin (Hz. Muhammed'in torunları) sonuncularından Mir Abdullah Han'ın kızıdır. Mehd-i 'Ulyâ, Şubat 1578'de Perihan Hanım'ı öldürtmüş ve 1579'a kadar, edindiği konumu içine sindiremeyen bir grup Kızılbaş tarafından boğdurulana dek hüküm sürmüştür.

*Abbas Mirza, Herat'da doğduğunda, büyük kaderi adeta alnında yazılıydı.*¹

Şah Abbas'ın resmî vakanüvisi İskender Bey Münşî, Abbas'ın doğumu bahsine bu satırlarla giriş yapar. Beklenildiği üzere Şah Abbas'ın tüm vakayinameleri bu olayı, kaderinin hükmetmek üzere yazıldığını gösteren kozmolojik işaretlerle yüklü büyük bir an olduğunu anlatırlar. İskender Bey, yeni doğan şehzade ve saltanatı elli yıldan fazla sürmüş (1524-1576) dedesi, Şah Tahmasb arasında özel bir bağlantı kurarak devam eder. Şah Tahmasb, saltanat ailesinde yeni doğan her erkek için bir halı ile bir beşik yollar, fakat Abbas için gönderdiği sıradan bir halı değildir; "Kazvin'deki Çehel Sütun Sarayında bizzat kendi tahtının önüne serilmiş" halıdır bu.² Şah Tahmasb şüphesiz saltanat ailesindeki birçok çocuk arasında, hükümdarın Abbas olacağını öngörmüştür. Vakayinamenin başka bir kısmında, Abbas'ın babasının Şah Tahmasb'a oğlunun doğum haberini gönderdiği ve ona bir isim koymasını istediğinden bahsedilir. O sırada Şah Tahmasb da içinde Abbas ismi geçen bir şiir yazıyordu, bu sebeple bu ismi seçer. Şah Abbas'ın bir diğer vakanüvisi, şahlık astroloğu Münec-cim Yezdî, tarihçesine hükümdarın doğumuyla bağlantılı astrolojik fenomenlerle başlar ve o anlardaki yıldız ve Zodyak kuşağının hayırlara vesile olacak doğasına işaret eder. Bu açıklamaların ışığında, Abbas'ın kaderinde ulu bir hükümdar olacağının yazdığına şüphe duyamayız.

Aslına bakılırsa, Abbas'ın şah olacağı hiç de o kadar mutlak değildir. 27 Ocak 1571'de Muhammed Hüdâbende'nin üçüncü oğlu olarak, günümüzde Afganistan toprakları olan Doğu İran

1. TAA, 128/210.

2. TAA, 129/210.

şehri Herat'da doğmuştu. Abbas altı yaşındayken amcası II. İsmail tahtı Şah Tahmasb'tan devralmıştı. Yeni hükümdar II. İsmail'in ilk icraatı, kendine tehdit gördükleriyle birlikte, Abbas'ın *lalas*ı da dâhil olmak üzere tüm kardeşlerini idam ettirmektir; Abbas'ın babası sağ kalmış fakat kör edilmişti. Bunu bir Osmanlı geleneğine öykünerek mi veya uzun yıllar süren mahpusluk ve uyuşturucu alışkanlığı sebebiyle mi yapmıştı, bilmiyoruz.

Abbas'ın *lalas*ı kelimenin basit anlamıyla bir lala değildi. Dahası *lalalar* Safevî hanedanında kilit bir rol oynamışlardır. Safevîler, hanedan şehzadelerinin, Safevî Devletinde önemli pozisyonlar edinmiş bireylerin – *lalaların* – şehzadeleri eğitmeleri uygulaması, eski Türkmen hanedanlarından miras alınmıştı. Örneğin, Şah Tahmasb'ın *lalas*ı Rumlu Kızılbaş kabilesindendi ve *emir'il-ümerâ*, yani “emirlerin emiri” (ulu emir) makamındaydı. Bu *lalalar* hükümdarın eğilimleri üzerinde çok etkili olabilir ya da siyasi vekaletle girişebilirlerdi. Örneğin Şah Tahmasb, çok fazla yetki elde etme peşinde olduğu için *lalas*ını okla vurup katletmişti. Muktedir bir lala olmadan, genç Abbas'ın (Abbas Mirza ya da Şehzade Abbas) tahta çıkması mümkün değildi.

Abbas'ın *lalas*ını idam ettirdikten sonra, II. İsmail Şamlı kabilesinden Ali Külhan adlı Kızılbaş görevlendirdi ve genç şehzadenin öldürülmesi için ona gizli emirler verdi. Ancak, Ali Külhan emirleri uygulamakta tereddüt etti ve II. İsmail bir yıla yakın tahtta kaldıktan sonra, birinci bölümde anlattığımız üzere katledildi ve Abbas hayatta kaldı.

ABBAS MİRZA'YI TAHTA ÇIKARTMAK İÇİN İLK DENEMELER

Katledilmekten kurtulan Abbas, 1581'de genç yaşta, on yaşındayken tahta yükseldi. Bu durum, kendi siyasi amaçları ile intikam arzularının yanında hükümdar Muhammed Hüdâbende'nin

zayıflık ve yetersizliğini kullanmak isteyen Kızılbaş boylarının planları çerçevesinde gerçekleşmişti. Genç şehzade dolaylı yoldan Kızılbaş siyasetine dâhil olmuştu ve ikamet ettiği, merkezî Safevî yönetiminden ayrılmaya çalışan, Horasan merkezli bir isyanın ortasında kalmıştı. İsyanda kilit rol oynayanlardan birinin – yukarıda zikrettiğimiz, II. İsmail tahttayken Abbas'ı öldürme emrine karşı çıkan Ali Külhan'ın – Herat valiliğine atanmasının ardından şehzadenin hocası oldu. On iki İmam'dan sekizinci İmam'ın metfun olduğu Herat ve Meşhed, Horasan bölgesinin en önemli iki şehriydi. Ali Külhan, Meşhed valisi Murtaza Külhan'a karşı bir mücadeleye girişmişti. Saraydan destek birlikler çağırması Murtaza Külhan'ı yenilgiden kurtaramadı. Kızılbaş rekabetinin doğasında şöyle bir durum vardı: Eğer bir kişi yenilgiye uğrarsa, kazanan tarafın yakınlarından intikam alınırdı. Bu yüzden, Ali Külhan'ın saraydaki yakınları, Murtaza Külhan'a karşı kazanılan zaferin sonuçlarına katlanmak zorunda kaldılar.

Kısasa kısas olarak Ali Külhan ve müttefiki, Ustaclu Kızılbaş lideri Mürşid Külhan, ayrı ayrı boylardan bir grup Kızılbaş ile on yaşındaki Abbas'ı tahta çıkarttı. Şehzade henüz genel kabul görmemesine rağmen, yeni bir hükümdar tahta geçtiğinde geleneksel olarak yapılan iki şey, şah adına tuğra bastırmak ve şah adına Cuma hutbesi okutmak, Abbas'ın artık hükümdar olduğunu gösteren, gerçek bir tahta çıkma töreniydi. Fakat Abbas, Şamlı ve Ustaclu Kızılbaşların desteğini almış olsa da diğer iki Kızılbaş boyu, Türkmen ve Tekeli, babası Muhammed Hüdâbende'yi hâkimiyetleri altına almışlardı. Diğer Kızılbaş hizipleri Abbas'ın erkek kardeşlerini destekledi (Şehzade Tahmasb, Hamza ve Ebu Tâlib). Muhammed Hüdâbende'yi destekleyenler muzaffer oldular ve hemen ardından Muhammed Hüdâbende ve ordusu Herat'a ilerleyip Ali Külhan'ı, "hükümdar tayin edeni" teslim olmaya zorlayıp Abbas'ın ilk tahta çıkma teşebbüsünü sona erdirdiler. Abbas Mirza buna rağmen artık vekili ve koruyucusu olan Ustaclu Mürşid Külhan ile Horasan'da kaldı. Bu olay

Muhammed Hüdâbende'nin iktidar sahibi olmayışını ve ülkesi üzerindeki hâkimiyetinin yetersiz olduğunu gösteriyordu. Abbas da resmen tahta geçtiğinde kendisini benzer bir durumun içinde bulacaktı.

ABBAS MİRZA'NIN İKİNCİ DEFA TAHTA ÇIKMASI

İkinci seferde Abbas'ın şansı yaver gitti. Abbas'ın ağabeyi ve taht için en önemli rakibi, 1581'de bir hayli güçlenmiş Hamza Mirza, muhtemelen kendi adamlarının azmettirmesiyle 6 Aralık 1586'da suikasta uğrayınca, Abbas'ı tahta geçirmek için ikinci bir teşebbüsün yolu açılmış oldu. Bu sefer, Mürşid Külhan genç şehzadeyi kaçırdı ve öldürülmesine engel olmak adına onu Doğu İran şehri Meşhed'e götürdü. Mürşid Külhan yakın zaman önce şehrin valisi olmuştu ve Meşhed'i Abbas'a Horasan'da ve İran'ın diğer bölgelerinde destek kazandırmak için bir üs olarak kullandı. 1588'de başkent Kazvin'e ilerledi ve babası Şah Muhammed Hüdâbende'yi tahttan inmeye zorlayarak yerine Abbas'ı geçirdi. Şah Abbas o zaman 16 yaşındaydı ve yeni Safevî şahı olmuştu.

Tahta geçme töreninden sonra Şah Abbas Kazvin'den ona destek vermeye gelen birçok aile üyesini kabul etti. Ertesi gün, emirler, Kızılbaş ve diğer yüksek rütbeli devlet adamlarını bir araya getiren bir meclis topladı. Abbas'ı şahları olarak tanıyıp ona sadakat yemini ettiler. Buna rağmen, ağabeyi Hamza Mirza'nın katlinden sorumlu olan herkesi idam ettirdi.

ŞAH ABBAS İKTİDARDA

O [Şah Abbas] iki güçlü hükümdarla uğraşıyordu, Kızılbaş ihtilafı çözülmemişti, yerel isyanlarla ... ve Safevî İmparatorluğu'nun sınırlarında, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonraki on

*beş yıllık zayıf Safevî yönetimini fırsat bilip Safevî hükümdarlığından kurtulup tam bağımsızlık isteyen yarı-özerk beyliklerin ayaklanmalarıyla karşı karşıya kalmıştı.*³

Bu kısa alıntıda İskender Bey, Şah Abbas'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde, Safevî başkenti henüz Kazvin iken (1587-1598 arasında) karşılaştığı sorunları açıkça betimler. İlk ve en önemli tehdit yereldendi; onu tahta geçiren, fakat iç çatışmalar ve sorunlarla zayıflama dönemine giren Kızılbaşlar, konumlarını muhafaza etme gayretindeydi. Safevîler iktidara geldiğinden beri kendi aralarında bu yoğunlukta vuku bulan bu ikinci Kızılbaş çatışmasıydı. İlk Kızılbaş iç çatışması Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk on senesinde 1524'ten 1536'ya kadar sürmüştü. Şah Abbas'ın tahta geçer geçmez onları makamlarından tasfiye etmesine rağmen, Kızılbaşlar Abbas'ın hâkimiyeti için hâlâ bir tehdit teşkil ediyorlardı. Çoğu, İran'ın önemli şehir ve bölgelerinde muktedir valilerdi ve kimi durumlarda bölgelerini neredeyse tam bağımsız bir biçimde yönetiyorlardı. Hükümdarlığı süresince Abbas'ın karşılaşacağı mücadeledeki ilk vazifesi, İran'ı yeniden fethetmekti.

ŞAH ABBAS VE KIZILBAŞLAR

Şah Abbas'ın Kızılbaşların otoritesine gem vurmak amaçlı yaklaşımı Kafkasya'dan köle olarak satın alınıp Şah Tahmasb yönetiminde İran'a getirilen *gulâmlardan* oluşan yeni bir ordu oluşturmaktı. Gelgelelim, *gulâmların* seçkin bir orduya dönüşmesi tedrici bir süreçti, bu sebeple şah *gulâm* ordusu tamamen hazır olmadan Kızılbaş tehdidiyle yüzleşmek zorundaydı. Israrcı bir çabayla, Abbas hükümdarlığına meydan okuyan Kızılbaş liderlerini bertaraf etti ve yerlerine kademeli olarak *gulâmları* getirdi.

3. TAA, 409-410/587.

Şah Abbas bu sürece onu tahta geçiren Ustaclu Mürşid Külhan'ı öldürmek için komplo kurmuş olan bir grup Kızılbaş'ı idam ettirerek başladı. Daha sonra, kendisini öldürme planı yaptığını öğrendiği Mürşid Külhan'ı da 1598 yazında idam ettirdi. İktidara gelmesinden hemen sonra gerçekleşen bu olaylar, saltanatına tehdit oluşturan herkesi tek tek bertaraf etmesi için ona kararlı bir duruş sağladı.

Bu mücadelelerin sonucu olarak önemli birçok Kızılbaş beyi hayatını kaybetti. Bu beyler, (1) Fars, Kirman ve Yezd'i kontrol eden Afşar Kızılbaş Bektaş Han, (2) Bektaş Han'ın kontrolündeki bölgeleri ele geçiren Dulkadir Yakub Han ve (3) önemli bir komutan ve hükümdarın güvendiği danışmanlarından olan, hikâyesini 5. Bölümde aktaracağımız Karamanlı Ferhad Han'dı.

Bektaş Han ve Yakub Han, kibirleri, hükümdarın huzuruna çıkmaktaki isteksizlikleri ve açgözlülükleri yüzünden öldürülen yerel valilerdi. Afşar Bektaş Han Kirman ve Yezd'i, Dulkadir Yakub Han ise Fars'ı yönetiyordu. Bölge üzerindeki niyetleri, saltanattaki görevlerinin ötesinde olan bu iki hırslı adam birbirleriyle de savaş halindeydiler. Bektaş Han, Şah Abbas'a karşı ayaklandığında Yakup Han hükümdar tarafından isyanı bastırmakla görevlendirildi. Yakup Han'ın adamları nihayetinde Bektaş Han'ı 1589-1590'da öldürdü ve Yakup Han onun kellesini saraya gönderdi. Bu hareketiyle Yakub Han hükümdara sadakatini ve itaatini göstermiş oldu.

Dulkadir'in Afşarlara karşı kazandığı zafer uzun sürmedi, Yakub Han'ın hükümdara karşı koyması ve başına buyruk eylemleri kendi çöküşünü hazırladı. Bazı kaynaklar Şah ve Han'ın hikâyesini aktarır ve bu çekişmenin aç gözlü, kibirli ve muhalif bir Kızılbaş lideriyle, zeki ve sabırlı bir Şah arasında geçtiğini anlatır. Şah Abbas'ın vakayinamelerine göre bu hikâye epik değeri olan, mükemmel bir dramadır. Birçoğu Yakub Han'ın yenilgisinin detaylı anlatımlarını sunar, hatta bir vakayiname, Yakub Han'ın hikâyesinin ona bu tarihçeyi yazmasında ilham veren başlıca unsur olduğunu söyler:

Bu galebenin aşikâr beyanı tüm İran'da hızla yayıldığında bilginleri hayrete gark etti, zira İstahr Kalesi dayanıklılığıyla Doğulu hükümdarlara şan ve şeref teşkil etmiştir ... Bu fevkalade vakanın garipliği ve Hz. Ali soyundan gelen Şahın güzel talihi, bu destanı yazarken aksak kalemimi hızlandırmıştır.⁴

Yakub Han, Bektaş Han'a yenildikten sonra eski bölgesini, yani Fars, Kirman, Eberkuh ve Yezd'i kontrolü altına aldı. Bununla birlikte, Yakub Han'ın Şiraz valiliği makamını tehdit teşkil eden yaklaşık yirmi Dulkadir idam ettirildi. Yakub Han'ın bu tutumunu öğrendiğinde Şah Abbas, onunla anlaşmak için Fars'a doğru ilerlerdi. İncelikle işlenmiş bir kedi-fare oyunundaki hamle gibi Yakub Han, hükümdarın ordusunun peşine düşeceğini tahmin ederek İslam öncesi devrin meşhur İstahr Kalesine sığındı. Bir hayli diplomatik münasebetin ardından Şah Abbas, Han'ı kaleyi terk edip Şiraz'a gitmeye ikna etti. Orada Şah Abbas birçok taraftarıyla beraber onu idam ettirdi. Şah, seçkin bir *gulâmı* Han'ın yerine vali olarak geçirdi. Kızılbaşlar arasındaki bu iç savaş böylece sona erdi.

Şah Abbas ve Yakub Han meselesi, vakayinamelerin bizi inandırmak istediği şekliyle, kurnaz, diplomatik ve olabildiğince sabırlı bir Şahla, onun uyarılarına kulak asmayan, korkak ve kibirli bir Han arasındaki münferit bir mücadele değildir. Daha geniş bir bağlamda bakarsak bu çekişmenin arkasında, Şah Abbas'ın Özbeklere karşı planladığı askerî harekâtı ve İran Körfezi'ne hâkim olabilmek için İran'ın güney bölgelerini ele geçirme arzusunu gerçekleştirebilmek için savaşıacak insan gücü ihtiyacı yatar. Bu suretle, İran'da hâkimiyetini kurmak adına attığı adımlar dünyanın diğer bölgelerine de sirayet etmiştir ve bu adımlar yerel olay ve durumların küresel etkisini anlama ve onları kendi avantajına çevirme kabiliyetini yansıtır. İleride sözünü edeceği-

4. Natanzi, *Naqavat*, 7-8.

miz, Horasan Seferinde Şah Abbas'ın birliklerine liderlik eden ve İsfahan'ın inşasında rol alan ünlü *gulâm* Allahverdi Han sonunda Yakub Han'ın yerine geçer.

DIŞ TEHDİTLER: OSMANLILARLA BARIŞ

Kızılbaşlara karşı kazandığı başarılarına rağmen, Şah Abbas'ın Safevî İmparatorluğu'na gelen dış tehditlerle ilgilenmeye tam anlamıyla hazır olması zaman aldı. Askerî bir zaferin tadını çıkarmadan önce, biri Osmanlılara diğeri Babürlülere karşı olmak üzere iki tahkir edici mağlubiyet yaşadı. 21 Mart 1590'da Osmanlılarla mücadele sonunda, Yakub Han İstahr Kalesini terk etmeden önce, İstanbul Barışını imzalamak zorunda kaldı. Daha önce, 1578'de, Sultan [III.] Murad yönetiminde Osmanlılar Azerbaycan'ı işgal etmiş, Safevîler birçok kayıp vermişti. Bu antlaşmayla Osmanlılar işgal ettikleri "Azerbaycan, Karabağ, Gence, Karacadağ, Gürcistan ve Luristan ile Kürdistan'ın bazı kısımlarını" ilhak etme fırsatını buldu. Şah Abbas, Osmanlılar ve Özbeklerle aynı anda savaşmamak adına bu antlaşmayı imzalamıştı. İskender Bey, antlaşmanın maddelerinin "Şah ve ordusu için iğrenç" olduğunu ifade ederek bunun bir şah için ne kadar aşağılayıcı olduğunu söyler.⁵ "Don Juan" olarak bilinen bir diğerk vakanüvis, İspanya'ya gidip Katolikliğe dönen bir İranlıydı. Don Juan da antlaşmadaki benzer biçimde küçük düşürücü iki şarttan daha söz eder. Bunlardan biri, Şah Abbas'ın, yeğeni Sultan Haydar Mirza'yı rehin olarak Sultan Murad'a, İstanbul'a gönderilmesi ve ikincisi Şiî Müslümanlar tarafından Hz. Muhammed'in ilk üç halefinin, Hz. Ali'nin hakkı olan hilafet makamının gayrimeşru gâsıpları oldukları için umuma açık şekilde lanetlenmeleri uygulamasının durdurulacağına söz verilmesiydi.

5. TAA, 410/587.

Şah Abbas Babürlüler tarafından da yenilgiye uğratılmıştı. Babürlüler en önemli ihtilaf noktası, Şah Tahmasb döneminden beri Safevîlerin elinde olan Kandahar'dı. Osmanlılarla yapılan barış antlaşmasından birkaç yıl sonra, 1594'te Babürlüler Kandahar'a girdi ve şehrin kalesini ele geçirdi. Babürlüler o zaman, Ekber Şah tarafından yönetiliyordu. Ekber Şah kendisinin merkezinde olduğu yeni bir bağdaştırmacı din oluşturma deneyleri yapan kendine münhasır bir hükümdardı.

Safevîlerin Babürlülerle olan ilişkileri genelde diğer komşu imparatorluklar ya da hanedanlara göre daha iyiydi. Bunun sebeplerinden biri belki de Babür hanedanının ikinci imparatoru ve kurucusu Babür'ün (1526-1530) oğlu Hümâyun'un (1539-1544), Şah Tahmasb döneminde, düşmanlarından kaçarken İran'a sığınmış olmasıdır. Tahmasb bunu siyasi fırsat olarak kendi lehine kullanmış, Hümâyun'un ziyaretini bir güç gösterisi propaganda-sına çevirmiştir. Hümâyun'u, halka iyice duyurulan bir geziyle Safevî atalarının şehri Erdebil'e götürmüş, onu herkesin gözü önünde gerçekleşen bazı etkinliklere dâhil etmiş, hatta bir imparator için oldukça küçük düşürücü şekilde Şiîliğe döndüğüne dair bir belgeyi ona imzalamıştır. Ancak Hümâyun bu mezhep değişikliğini Hindistan'a döndüğünde inkâr etmiştir. Bundan sonraki dönem için Safevî vakanüvisler iki hanedan arasındaki olumlu ilişkilere vurgu yaparlar ve Safevî hükümdarları, örneğin Isfahan'daki *Çehel Sütun* sarayında Tahmasb ve Hümâyun'un buluşmalarını gösteren dev bir duvar resmiyle, Hümâyun'un ziyaret hatırasının avantajını kullanmaya devam ettiler.

Şah Abbas tahta çıktığında Kandahar Safevî ailesinden bir şehzade tarafından yönetiliyordu. Bu şehzade Muzaffer Hüseyin Mirza'ydı ve onun kardeşi Rüstem Mirza da Germisrat ve Zemin-daver'i yönetiyordu. Bu iki şehzade, Şah Tahmasb'ın yeğenlerinden biri, Sultan Hüseyin Mirza'nın oğullarıydı. Şah Tahmasb iktidar-

dayken Sultan Hüseyin Mirza Kandahar valisi olmuş ve II. İsmail döneminde öldüğünde oğlu Muzaffer Hüseyin Mirza onun yerine geçmişti. Bölge için birbiriyle sıkça çekişen iki kardeş, Babür imparatoru Ekber'in Kandahar üzerine maksatları olduğunu biliyordu. Ayrıca Özbeklerin şehri ele geçirecek bir konumda olduğunu farkındaydılar. Bu durumda muhtemelen Rüstem Mirza'nın Kandahar'ı bırakıp Hindistan'a gitmesi ve Babürlü hizmetine girmesine Özbek tehdidi neden olmuştu. Rüstem Mirza Hindistan'da Sambal valisi oldu ve 5000'den fazla askeri olan bir orduyu komutasına aldı. Kardeşi de kısa süre sonra onun peşinden geldi.

Bu durum, seçkin Safevîlerin Safevî topraklarını terk edip iş fırsatlarının ve gelirlerin İran'dan daha iyi olduğu Babür İmparatorluğu'na yerleşmelerinin ne ilk ne de son örneğiydi. Gerçekten de birçok şair, vakanüvis ve diğerleri, Safevîlerin dini zulmünden kaçanlar hem entelektüel hem maddi açıdan refaha erdikleri Hindistan'a gittiler. Her halükârda, iki kardeşin ilticası Babürlülerin 1595'te Kandahar'ı almasını mümkün kıldı. Şah Abbas, tıpkı Osmanlı ile olan barış antlaşmasındaki gibi, durumdan pek memnun olmasa da İran'daki durumlar düzelmedikçe bunun için bir şeyler yapabilecek kudrette değildi. 7. Bölümde bahsedeceğimiz üzere Kandahar, Şah Abbas saltanatının sonlarına doğru 1622'de tekrar alınana kadar Babürlülerin elinde kaldı.

GİLAN VE MAZENDERÂN

Şah Abbas Osmanlılarla anlaşmayı ertelemek zorunda kalıp Babürlülere toprak kaptırsa da kendine yakın olan Gilan ve Mazandaran'a yaptığı seferlerde büyük başarılar kazandı. Hazar Denizi'ne yakın bölgeler olan Gilan ve Mazenderân, ipek yetiştiriciliği ve tarımsal üretim açısından önemli bölgelerdi. O dönemde Gilan valisi, Şah Abbas'ın kayınbiraderi (Şah'ın kız kardeşiyle evliydi) ve yerel bir yönetici Han Ahmed Han'dı. Han Ahmed

Han, Osmanlılarla barış antlaşması imzaladığı için Şah Abbas'ı tenkit etmişti ve Safevî Şahına karşı Osmanlılarla birlikte ortak bir saldırı düzenlemeyi planlıyordu. Mazenderân'a gelince, bu şehir neredeyse bağımsız şekilde Mar'aşî seyitleri tarafından idare ediliyordu. Şah Abbas komutanı Farhad Han Karamanlı'yı bu iki şehre göndererek 1596'da her ikisini de kontrolü altına aldı. Sonuçta bölge Şah Abbas'ın nihaî hâkimiyeti altına geçtiği gibi, buralar mirî arazi olması hasebiyle gelirleri de arttırdı.

YENİ GULÂM ORDUSU

Ferhad Han Karamanlı 1598'deki Özbek seferine kadar Şah'ın gözdesi olmayı başarırken Yakub Han Dulkadir'in ölümüyle Safevî ordusundaki Kızılbaş egemenliği son buldu. 1590 dolaylarında Şah Abbas, Kafkasya bölgesinden (Gürcistan, Ermenistan ve Çerkezistan) getirilen askerlerle, ordusunun omurgasını oluşturacak ve Kızılbaşlara karşı dengeleyici bir güç olacak, *gulâmân-ı hassâ-ı şerife*, ya da "şahın hizmetkârları" olarak bilinen yeni bir askerî birlik kurdu. Kafkasya'dan ilk tutsaklar, çoğu savaşta ve sonrasında ele geçirilmiş Hristiyan kadınlar ve çocuklar, Şah Tahmasb döneminde İran'a getirilmişlerdi. 3. Bölümde ayrıntısıyla tartışılacağı üzere, Şah Abbas, iktidarını sağlamlaştırmak ve merkezîleştirmek için ve aynı zamanda Safevî hanedanını genişletme projesinin bir parçası olarak Kafkasya'dan nüfus kitlelerin zorla aktarım ve hareketlendirmesini bizzat yönetti. Bundan da önce Şah Abbas Gürcüleri siyasi menfaati için kullanmıştı. Şahlığının ilk zamanlarında bir saray *gulâmını*, *dârûğa*, yani İsfahan şehrinin ve bir Gürcü beyini o zamanki başkent Kazvin'e şahne olarak atamıştı. Şahın bunu yapmasındaki amacı Kafkasya'da Osmanlılara karşı kaybedilen toprakları geri almak için sarayda Gürcü yanlısı bir hizip oluşturma planlarını hayata geçirmekti.

Zamanla, *gulâmlar* ve onların zahiren İslam'a dönen torunları Safevî toplumunun önemli bir unsuru oldu. Bazıları hareme girdi ve Safevî hükümdarların eşleri oldu, çoğunlukla da rekabetli veraset siyasetine dâhil olarak oğullarının şah olmasını temin etmek istedi. Diğerleri de hanedana hizmet verdi ve Safevî idaresinin bir parçası oldu. Kimileri de farklı bölgelerde eğitim görerek şahın yeni ordusunun askerleri oldu. *Gulâm*'lardan oluşan bir ordu yetiştirmek kısmen Şah'ın planlı, siyasi bir kararıydı ve kısmen de çok daha önceden beri gelişmekte olan uygulamaların bir birikimiydi. Kızılbaş boylarını bölmek için Şah Abbas, sadakatleri ve "hükümdara sevgileri" (*şahsevân*) karşılığında kabile liderlerine ayrıcalıklar verirdi. Şah bu uygulamayı zamanla *gulâmlara* da yaydı, fakat onların bağlılıklarını kazanmak için Kızılbaşlarda olduğu gibi bir kabile lideriyle rekabet etmek zorunda kalmadı.

Osmanlıdaki mukabilleri yeniçeriler olan Safevî *gulâmları*, Safevî döneminin geri kalanında genellikle şaha sadık kaldılar. Kızılbaşların güç kaybetmeye devam etmesiyle yeni *gulâm* birlikleri Safevî toplumundaki güç dengelerini değiştirdi ve İran'da seçkin bir sınıf oluşturdu. Safevîler, diğer İslam hanedanlarının yaptığı gibi her kuşakta orduya yeni askerler kazanmak adına devamlı askerî seferler düzenlemediler. Daha ziyade *gulâm* soyundan gelenler yönetimde ve orduda yüksek mevkilere tutundu ve tutunabildi. Bunun yanında sanat hamiliği yaptılar ve hanedanın ekonomik yaşamına da dâhil oldular.

Şah Abbas, yeni ordusunu komuta etmesi için daha önce Yakub Han'ın yerine geçirdiği Gürcü *gulâm* Allahverdi Han'ı atadı. Allahverdi Han'ın yükselişi hızlı olmuştu, bu da Şah Abbas'ın reformlarının ne kadar etkili bir ilerleme kaydettiğini gösterir. *Gulâm* kuvvetlerinin kumandanı olmasının yanında Allahverdi Han, Yakub Han'ın ölümünün ardından Fars ve Kohgiluyeh'nin *beylerbeyi* de olmuştu. Allahverdi Han, daha önce sadece Kızılbaşlar tarafından sahip olunan bu göreve gelen ilk *gulâm*dı. Za-

manın diğ er tanınmış *gul amları* gibi o da Gürcü bir kadınla evlendi ve Safevî devletinde saygın kariyerlere sahip olan oğulları dâhil tüm ailesi yüksek mevkilere ulaştı.

Tüm bunları beraber düşündüğümüzde, şah Abbas Kızılbaş egemenliğıne gem vurmakta başarılı olmuştur. Bu başarının Kızılbaşların tamamen tarihten silinip tecrit edildiğı ya da ortadan kaldırıldığı anlamına gelmediğini belirtmek önemlidir; Safevî devletinde mühim bir rol oynamaya devam etmişlerdir. Bu da şah Abbas'ın imparatorluğundaki farklı menfaat gruplarını yabancılaştırmaktan kaçınma yeteneğı hakkında bir şeyler söylüyor. Andrew Newman'ın işaret ettiğı gibi, gerçekten de Kızılbaşlar dâhil "*gul am olmayan unsurlar*"  nemli olmaya ve *gul amların* yanında savaşmaya ve de eyalet valileri olarak ehemmiyetli mevkilerde bulunmaya devam ettiler.⁶

şAH ABBAS VE TASAVVUF TARİKATLARI

şah Abbas saltanatının bu erken dönemi, onun dine olan yaklaşımı bakımından bir geçiş evresi gibiydi. Tahtı devraldığında, tasavvuf ve *gulûv* taassubu gibi Safev ilerin ilk dini güdüleri zayıflamaya başlasa da izleri henüz silinmemişti. Yeni bir şah olarak şah Abbas başlangıçta alışılmışın dışındaki dini hareketlere ilgi gösterse de sonrasında onları baskılamıştır.

şah Abbas'ın selefleri İran'daki yaygın Sufi tarikatlarına zaten aman vermemeye başlamıştı. Safev ilerin kendileri de bir tarikat kökenli olsa da ülkenin dini 1501'den sonra ş ilik olarak tesis edilince muhtemel ve fiili rakipler, özellikle de S nn ler zulme uğramış ve/veya sürgün edilmiştir. Nakşibend ler, Halvet ler ve Nurbahş ler gibi önde gelen gruplar Safevî döneminde teşkilat varlıklarını sürdürememiştir. Diğ er bir grup, Nime-

6. Newman *Safavid*, 53-54.

tullahîlik çok farklı bir yapıda ayakta kalmayı başarmıştı. Şah Abbas döneminde İran'ı ziyaret eden Hristiyan Karmelitlerden biri, Sufilerin geleneksel münzevi yaşam tarzını tasvir etmiş ve onun İran'a geldiği 1604'te Sufilerin konumlarının nasıl gerilediğini açıklamıştır:

Bugünlerde bu türde bir yaşam biçimini takip eden neredeyse hiç kimse yoktur ve bir mertebeye kadar zahiren bazı amellerde bulunsalar bile fakirlik içindekiler nefesine düşkün olup evlenirler, para kabul ederler, şarap içerler, oruç tutmazlar ve daha bir sürü ahlaki yoksunluklara sahiptirler, bu yüzden avam hariç ne Şah onlara saygı duymuştur ne de saygın kişiler.⁷

Başka bir kaynakta da Sufilerin Şah Abbas döneminde geçmiştekinden çok daha aşağı mevkilerde, saray temizlikçiliği gibi konumlarda bulunduğunu öğreniriz.

Şah Nimetullah-ı Velî (ö. 1431) tarafından kurulmuş önemli bir Sufi tarikatı, Nimetullahîler, Sufi tarikatlarının Safevî döneminde nasıl değiştiği ve evrildiğine ve Şah Abbas'ın bu dönüşümleri çıkarı için kullanıp onları nasıl yönlendirdiğine dair bir örnek teşkil eder. Başlangıçta Nimetullahîler Sünnilikten yana olmuş ve onlarla aynı zamanlarda Sultan Kutbeddin Haydar (ö. 1426/1427) tarafından kurulan, İran'daki bir başka Sufi tarikatı Şiî Haydarîye ile mezhep çatışmasına girmişlerdi. Şah İsmail'in saltanatından bir dönem sonra, Nimetullahîler Şiîliği kabul etmiş ve Tahmasb'ın döneminde Nimetullahî ve Safevî aileleri arasında birçok evlilik gerçekleşmişti. Hanedan ve tarikat arasındaki ilişki, Şah Abbas döneminde bir Nime-tullahî'nin Kızılbaşların ayaklanmasına karışana kadar iyiydi. Sonrasında ise Nimetullahîlerin İran'da geleneksel bir tarikat olarak varlıkları sona erdi.

7. Carmelites I, 156.

Nihayetinde, Nimetullahîler bir araştırmacının isimlendirdiği şekliyle, bir Nîmetî “çetesi” olarak hayatta kalabildiler.⁸ Önceleri Nimetullahîlerle Haydarîler mücadeleye giriştiklerinde çekişmenin temeli mezhepsel ya da Şîî ve Sünnî ayrımındaydı. Şah Abbas döneminde ise, Nimetullahî ve Haydariye çekişmesi devam etse de mezhepsel niteliğinden sıyrıldı ve tarikatlar geleneksel Sufi kimliklerini kaybettiler. Geriye kalan, *Safvetu's-safâ'* ya göre Erdebil halkının muaf olduğu, “komşular arası hizip kavgasını” andıran bir şeydi. Tebriz ve Şiraz gibi İran şehirlerinde meydana gelen Nîmetî/Haydarî çatışmaları hakkında çok şey biliyoruz. Sonradan Safevî İran'ını ziyaret eden seyyahlar, neredeyse tüm şehirlerin Nîmetîler ya da Haydarîlerin kontrolündeki semt veya bölgelere bölündüğünü gözlemiştir. Bu bölgelerden herhangisi birine ait olmanın bir inanç sistemi olarak tasavvufla ya da bir başka dini mensubiyetle hiçbir ilgisi yoktu ve çatışmalar siyasi veya sosyal anlamda bilinen hiçbir teşekkülle bağlantılı değildi.

Şah Abbas, iki karşıt tarafı birbirine düşürme kabiliyetini Nîmetî/Haydarî hizipleşmesiyle, onların birbirlerine karşı saldırgan tavırlarını da destekleyerek göstermiştir. Bunun altında yatan fikir, eğer kentsel bölgelerdeki büyük gruplar birbiriyle husumete girerlerse, hükümdara bağlılık göstermelerinin olasılığının artacağıydı. İtalyan gezgin Pietro Della Valle (1586-1652) şahın bu çekişmedeki rolünden şöyle söz eder:

*Şah Abbas bazen iki hizbi kışkırtmak için müdahale eder, onları birbirleriyle bir güzel kavgaya tutuşturur, çabucak aradan çekilip bir pencereye oturup gelen çatışmayı ve onun kederli sonuçlarını izler.*⁹

Taraflar taş ve sopalarla birbirine girmiş olsa da çatışma insanların ölümüne yol açacak derecede şiddetliydi. Şah Abbas'ın sa-

8. El2, “Nîmat Allahiyya”.

9. Mirjafari'den alıntılanmıştır, “Haydari,” 147.

ray müneccimi ve vakanüvisi Kazvin'deki iki grubun çatışmasını şöyle anlatır:

Rebiyülevvelin 19'unda pazar günü [1594-1595] Kazvin'e vardık ve Cemaziyülevvelin 20'sinde saltanat buyruğuyla salı günü Kazvin'de Saadet Meydanı'ndaki Nimetî ve Haydarî çatışmasında bulundum. Zafer Haydarîlerin olmuştu... Şehzade Hüseyin türbesinde benzer bir çatışmanın olacağı da kararlaştırılmıştı.¹⁰

DİNİ SAPKINLIKLARIN BASKILANMASI: NOKTAVÎLER

Şah Abbas, Nimetîlerin ve Haydarîlerin İran'daki varlığını kendi lehine kullanırken, hiçbir surette diğer grupların mevcudiyetine müsamaha göstermiyordu. Noktavî hareketi bu müsamahasızlığın çarpıcı bir örneğini teşkil eder. Şah Abbas'ın hükümdarlığının bu evresinde vuku bulan Noktavîleri sindirme hareketi, Ortodoks Şîiliğin heterodoksluğa olan zaferinin göstergesidir. Buna rağmen Şah Abbas sapkınlık olarak addedilen bu sıra dışı dini hiziplere başlangıçta hayli alaka göstermişti. İnsanları Arap alfabesinin harfleri ve onların sayısal değerleriyle ilişkilendiren bir 14. yüzyıl hareketi Hurifiliğin bir kolu olan Noktavîlik, Mahmûd-ı Pesîhânî tarafından 14. yüzyılın sonlarında kurulmuştur. Şah İsmail gibi Pesîhânî de yeni bir "dini sistem" başlattığını ileri sürdü ve kendisinin mesih olduğu iddiasında bulundu. Üretken bir yazar olan Pesîhânî'nin binin üzerinde bilimsel inceleme ve on altı kitapta gösterdiği yaratılışın ve evrimin temelinin, dört elementten – ateş, su, toprak ve hava – müteşekkil olduğu mefhumu Noktavî dini inançları arasında yer alır. Bu takdirde, her şey muhtelif kombinasyonlarıyla bu dört elementten var olur

10. Mirjafari'den alıntılanmıştır, "Haydari," 147.

ve bunlardan meydana gelen her cüz bir varoluş biçiminden diğerine geçebilir. Bu yüzdendir ki, bu temel ilkeye göre insanlar, yıldızlar ve gezegenlerle ilişkilidir ve *tenasüh* (reenkarnasyon) mümkündür. Pesîhânî de kendisinin Hz. Muhammed ve İmam Ali'nin bir tenasühü olduğu iddiasında bulundu. Noktavîler aynı zamanda diğer hiziplerle birlikte bazı ortak inançlara sahipti: Örneğin Onlar (bazı Sufiler ve gulûv grupları gibi) varlığın birliğini ve her insanda bir tanrısallık bulunduğunu kabul ederlerdi. Noktavîler, Şah İsmail dönemi boyunca İran'da önemli bir güç olarak zuhur ettiler ve başta Kazvin olmak üzere İran'da çeşitli şehirlere yayıldılar.

Noktavîlik üzerine kitapları olan Mir Seyyid Ahmed el-Kâşî adında bir Noktavî, 1593 yılında tutuklandığında, Noktavî ilahiyatı üzerine olan eserinde yer alan fikirler yüzünden İskender Bey Münşî onun hakkında aşağılayıcı yorumlarda bulunmuştur. Bu, bize Safevîlerin, Şah Abbas döneminde neyi sapkın dini inanç olarak gördükleri hakkında bir fikir verir. İskender Bey, Kâşî'nin inançları arasında kıyamet ve hesap gününün reddi olduğunu ve cennet cehennem fikrinin kişinin bu dünya üzerindeki amellerinin ödül ve cezası olarak anlaşıldığını kaydeder.

Şah Abbas'ın etkileşime geçtiği kilit Noktavî şahsiyet, Şah Tahmasb dönemi boyunca faal bir Noktavî olan Derviş Hüsrev'di. Derviş Hüsrev kuyu ve sulama kanalı kazan bir aileden gelmekteydi. Hayatının bir aşamasında bu meslekten ayrılmış ve derviş hırkasını giymişti. Akabinde bazı Noktavîlerle tanışıp onların davalarını benimsedikten sonra Noktavîliği öğretmeye başladı ve kendi müritlerini edindi. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra, Kazvin'de birçoğu Kızılbaş olan müritleri için bir tekke inşa etti.

Şah Abbas iktidara geldiğinde, Derviş Hüsrev hâlâ faal idi. Şah Abbas, Derviş Hüsrev'le bağlantılı olan Sufi tekkesinde Noktavîliği diğer müritlerden öğrenmiş ve tekkeyi sıklıkla ziyaret ettiği zamanlarda bir dervişle yakınlaşmıştı. Böyle yapması mühim

bir tartışma konusu haline geldi. Belki de sadece saltanatına tehlike arz etmemeleri için tarikatın faaliyetlerine göz kulak olmak istiyordu. İskender Bey, Şah'ın bu dervişi anlamak arzusunda olduğunu ve buna binaen "tasavvufî yola girmiş, *ehl-i tariklerin* hitabet üslubunu benimseyip dervişlerin yordamına göre kendi şahsi Tanrı bilgisini Derviş Hüsrev'e açtığını" savunmuştur.¹¹ Lakin, İskender Bey, şahın Noktavîlik hakkındaki asıl görüşünü gizlemiş olabilir; 17. yüzyıldan bir Hindistan kaynağı, Şah Abbas'ın aslında Noktavî tarikatına kabul edildiğini söyler. Bir araştırmacı da şahın Noktavî inancına hayatının erken dönemlerinde meyletmesi, belki de son dönemlerindeki dini yasalara uymadaki isteksizlikle açıklar. Gerçi şah belki de dinin şekli sınırlamalarına karşı bir temayül de göstermiş olabilir.¹²

Şahın, buradaki motivasyonundan tamamen emin olmakla beraber, Noktavîlerle ilişkisi nihayetinde daha da kötü bir hal aldı. 1591 yılında Fars Eyaletinde bir Noktavî ayaklanmasını bastırdı. İki yıl sonra, Derviş Hüsrev hâlâ kudretli olduğunu sanarak, Luristan'a Noktavîlerle alakası olmayan bir isyanı bastırmaya gitmeye hazırlanan şahı, kibirli bir şekilde, Kazvin'e belli bir tarihten önce dönmemesi halinde bir Noktavînin tahta geçebileceği konusunda uyardı. Kazvin'de geniş çaplı bir isyan zuhur edecek gibiydi ve muhtemelen Derviş Hüsrev de şah tarafından ağır bir cezaya çarptırılacaktı. Luristan'dan dönen Şah Abbas'ın Derviş Hüsrev'i huzuruna çağırıp faaliyetleriyle ilgili bir soruşturma başlatmasıyla Derviş'in düşüşü başlamış oldu. İskender Bey'e göre, Derviş Hüsrev'in Noktavî eğilimleri şah tarafından başlangıçta tamamen anlaşılamamıştır. Derviş'in tekkesinde yapılan bir araştırmada şarap fıçıları bulunmuş, Şah Abbas bu kanunsuzluğu Derviş'in hâlâ bir Noktavî olmasının kanıtı olarak telakki etmiş ve derviş "boynundan bir devenin eyerine bağlana-

11. TAA, 474/648.

12. EI2, "Noktavîler".

rak şehrin etrafında sürüklenmiştir.”¹³ Bu infaz, şahın bir Noktavî müridinin öldürmesinin yanında aralarında şair, sanatçı ve filozof hatta şaha sarayda hizmet edenlerin de dâhil olduğu birçok kişinin katledildiği daha büyük bir sindirme seferinin parçasıydı. Daha önce bahsi geçen âlim Mir Seyyid Ahmed Kâşî de bu esnada öldürülmüştür.

ŞAH ABBAS'IN KISA SÜRELİĞİNE TAHTI KAYBETMESİ

Noktavî tasfiyeleri esnasında bu sürecin bir parçası olarak Şah Abbas'ın kariyeri boyunca vuku bulmuş en ilgi çekici olay meydana geldi. Şahın saray müneccimi önemli bir asil şahsiyet Mars ve Satürn gezegenlerinin uğursuz bir hizaya girmesi dolayısıyla şahın öleceği kehanetinde bulunur. Bu kötü alametin üstesinden nasıl geleceklerdi? Şah Abbas ve müneccimi üç günlük bu gezegen kavuşması boyunca tahta başka birini geçirip sonrasında da “ikame şah”ın idam edileceği planını yaparlar. Bu muhtemelen asıl şahı herhangi bir zarardan koruyacaktı.

Şah Abbas, tahtını alması için Üstad Yûsufî isimli “*sadak (ok kılıfı, çantası) yapan*” bir Noktavî'yi seçti, çünkü İskender Bey'e göre onun “sapkınlığı diğer yoldaşlarından çok daha vahimdi”.¹⁴ Şah Abbas ve Yusufi zaten tanışıyorlardı; Yusufi şahın talebi üzerine sadak yapmıştı ve kendi Noktavî itikadına dair bazı şeyleri şahla paylaşmıştı. Üstad Yusufi tüm saray erkanın iştirak ettiği bir törenle bütün şahlık sembolleri ve tacını başına takıp tahta oturdu. Göz alıcı bir kaftan giymiş, kıymetli mücevherlerle işlenmiş eyerli bir katıra binmiş vaziyette yeni makamını yiycek ve içeceklerle kutlamıştı. Kaderinde kendisini neyin beklediğini çok iyi bilen Üstad Yusufi, bu üç gününü, ilk kehanette bulunan

13. TAA, 486/649.

14. TAA, 474/648.

müneccimi idam ettirme tehditlerinde bulunarak şah olmanın keyfini çıkarmıştı. Bütün bunlar olup biterken Şah Abbas hiçbir hükümrانlık faaliyete iştirak etmemiş onun yerine birkaç hizmetkar ve seyisle gözlerden uzak durmuştur. Üç gün bittiğinde Şah Abbas geri dönmüş ve Üstad Yusufi'yi idam etmiştir.

Noktavî infazları, Şah Abbas'ın kariyerinde ve İran'ın dini tarihinde bilhassa *gulûv* geleneğini ortaya çıkartması konusunda bir dönüm noktasıdır. Kathryn Babayan, "Noktavî Yusufi'nin taç giyme törenini müteakip, bu hareketin baskılanması, bir yüzyıl önce, Safevî devletini iktidara getiren bir dünya görüşünün inkâr edildiğinin bir göstergesi olduğunu" belirterek bu vakanın önemine dikkat çeker.¹⁵ Buna binaen Şah Abbas'ın Noktavî siyaseti, İran'ın eksenini aşikâr ve sert bir tutumla, ortodoks olmayan bir tasavvuftan alıp, ortodoks Şiîliğin tercih edildiği bir düzene kaydırmıştır.

ŞAH ABBAS VE SİYASÎ MEŞRUIYET

Şah Abbas'ın vakanüvisleri onun siyasi gündemi hakkında çok şey anlatmalarının yanında yazmış oldukları tarihçelerde kendi ön yargılarını da ziyadesiyle açık etmişlerdir. Şah Abbas'ın saltanatı üzerine nispeten çok fazla sayıda kişi yazmıştır. Bu yazarların arasında en parlak ve resmî anlatıya sahip olan, vakayinamesi burada alıntılanmış İskender Bey Münşî idi. Bir saray kâtibi olan ve Şah Abbas'ın yaşamındaki birçok olaya tanıklık etmiş İskender Bey, zamanla Şah Abbas yönetiminin ilk vakayinamesini yazan hocası Kadı Ahmed Kummî'nin gözünden düşmüştür. Diğer kayda değer kaynaklar arasında Şah Abbas'ın saray müneccimlerinden biri Müneccim Yezdî'nin sarayda vuku bulan olayları günü gününe aksettirdiği bir tarihçesi yer alır. Âfüşte-i Natanzî

15. Babayan, *Mystics*, 5.

görünüŖe göre genç Ŗahın yaptıklarını onaylamamıŖ olacak ki onu bilhassa destansı bir İran Ŗiirindeki karaktermiŖ gibi yansıtmak için çabalamıŖtı. Bu tevârihler Ŗah Abbas'ın kariyerinin tamamını ya da mühim bölümlerini naklederken bazı yazarlar da sadece belli bir olay üzerinde durmuŖtur. Örneğin muhasip Siyâkî Nizâm, Ŗah Abbas'ın 1598'deki Özbek seferine mahsus bir tarihçe kaleme almıŖtır. Dikkatli bir okuma yapılırsa tevârihler bize Ŗah Abbas'ın yönetimine meŖruiyet kazandırma giriŖimleri hakkında epey Ŗey söylemektedir.

Bu kaynaklardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki, Ŗah Abbas, hükümdarlığının ilk evresinde 1. Bölümde tasvir edilmiŖ geleneksel Safevî siyasi meŖruiyet kavramlarından faydalanmıŖ olabilir; Ŗah, Tanrının yeryüzündeki gölgesi, Gâib İmamın vekili ve Safevî tarikatının önderidir. Mesela Ŗah Abbas'ın tahta oturma töreninin tasvirinde, vakanüvis Natanzî – alfabenin her bir harfine sayısal bir değer atfedilen *ebced* olarak bilinen bir hesaplama sistemine göre – tören tarihinin “Allah'ın gölgesi” cümlesine tekabül ettiğine dikkat çeker (*Zıllullâh* = h. 996/ m. 1588). Buna ilâveten onu da “nasıl ki ilahi merhametin gölgesi Tanrı dıŖındaki her Ŗeyi kuŖatır, dünyanın tüm sakinleri ve beŖeriyetin çoğunluğu da onun azametli insafı, lütfu ve eksiksiz himayesi ve huzurunun Ŗemsiyesi altında” olduğunu izah eder.¹⁶ Bir benzerini İskender Bey Ŗöyle ifade eder:

“Adil hükümdar, Tanrının gölgesidir” (*es-sultânü'l-âdil Zıllullâh*), vecizindeki tefekkür, hükümdarların, ilahiliğin gölgesi (*Rubûbiyet* [*Rablık*, -ed.n.] ve peygamberliğin bir parçası (*nübüvvet*) ve vekili (*velâyet*) olarak telakki edilmesidir. Tanrıya Ŗükürler olsun ki, O İran'ın seçilmiŖ hâkimidir, İran cihanının en mümtaz ve arzın en mükemmel bölgesidir. Arzın bu mükemmel niteliklerini haiz bölgesine mükemmellik evsafına sahip olan bir Ŗah (*Ŗah Abbas*) sahiptir.

16. Natanzî, *Naqavat*, 283; Arjomand, *Shadow*, 95.

İskender Bey, Natanzî'nin aktardığı, Şah Abbas'ın tahta çıkmasının "Tanrının Gölgesi," lafzının karşılık geldiği h. 996 / m. 1558'ye ebced hesabını yineler.¹⁷

Şah Abbas'ın hükümdarlığı boyunca yazılmış her resmî-yarı resmî tarihçenin başlangıcında aile şecerelerinin Yedinci İmam Musa el-Kâzım'a kadar geriye gitmesi, bu meşruiyet yönteminin hâlâ önem arz ettiğinin göstergesidir.

Bununla birlikte, şu andaki en geçersiz iddia, Safevî şahının bir Sufi şeyhi olarak otorite iddiasında bulunduğuydu. Görüldüğü üzere, Şah Abbas tahta geçtiğinde, Kızılbaşlar hayli iktidar sahibiydiler ve Şah, hükümdarlığının ilk döneminin büyük bir kısmını onların nüfuzunu dizginlemeye çalışmakla geçirmişti. Şah Abbas, Kızılbaşlara Sufi şeyhi ve emirleri olarak itibar göstermek yerine büyük bir tehdit arz eden Yakup Han gibi ileri gelen Kızılbaşları bertaraf etmeye ve aynı zamanda *gulâm* ordusunu kurmaya karar verdi. "Şahın şeyhliği" fikrine bağlı olan Nimetullahîler gibi diğer Sufi gruplar ya baskılandı ya da onlarla iş birliği yapıldı. Bu durum, doldurulması gereken bir meşruiyet boşluğunu ortaya çıkartmıştır.

Karşılaştığı dâhili zorluklara binaen doğusundaki ve batısındaki güçlü hanedanların hükümdarları da Şah'ın en azından dolaylı olarak üzerine eğildiğini düşündüğümüz meşruiyet ve saltanat otoritesi uygulamalarına başlamalarıyla vaziyet daha da kızıştı. Komşu Osmanlı ve Babür hükümdarlarının saltanat güçlerinin dışa vurumu meselesine gelirsek, bunların çok daha şatafatlı saray ve başkentlerden hüküm sürdükleri görülür. İslam hükümdarlarının yüzyıllarca deneyip başaramadığını yaklaşık yüzyıl önce Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'i fethederek gerçekleştirmişti. Onlara büyük saygınlık bahşeden bu olağanüstü zaferden sonra Osmanlı sultanları İstanbul olarak adlandırılan kentteki Topkapı Sarayı'dan hüküm sürmüşlerdi. [Kanunî] Süleyman'ın üstün yetenekli mi-

17. TAA, 377-378/547.

marı Mimar Sinan, Osmanlı İmparatorluğu'nun manzarasını göz alıcı camilerle donatmış ve Şah Abbas'ın iktidarda olduğu zamanlarda varlığını devam ettirecek kadar özgün bir Osmanlı mimari tarzı yaratmıştır. Şah Abbas'ın iktidara gelmesinden tam bir yıl önce Babürler, imparatorluklarına başkentlik yapması için Fetihpur Sikri şehrini inşa etmeye başladılar. Küçük ve nispeten ehemmiyetsiz bir şehir olan Kazvin, bu başkentlerden herhangi biriyle nasıl rekabet edebilirdi? Belki de kısmen bu sebepten ötürü, rakiplerinden aşağı kalmamak için Şah Abbas başkenti, görkemli bir inşa projesi başlattığı İsfahan'a taşımıştır.

Şah Abbas'ın muadili olan yöneticilerin, dini kazanımlardan fazlaca istifade etmeye çalışmaları, onlara bazı durumlarda Safevîlerden çok daha fazla itibar sağlamıştı. Osmanlı padişahı I. Selim'in, Şah Abbas tahta çıkmadan çok önce 1516 yılında, Şah İsmail döneminde, Mekke ve Medine'yi fethetmesiyle Osmanlılar bu iki kutsal şehrin hamisi olup büyük bir güç ve nüfuz kaynağına sahip oldular. Bu başarı sayesinde, Osmanlılar hem siyasi hem dini açıdan, yarım asırdan uzun süre, büyük bir itibara nail olup "İki Kutsal Caminin Hizmetkârı" gibi mütemayiz unvanlar edinmek de dâhil olmak üzere mevcut durumdan en çok faydayı sağladılar ve kendilerini İslam'ın büyük muhafızları olarak telakki ettiler.

Osmanlılar, ortodoks Sunniliğin koruyucuları olarak adanırken, Babür imparatoru Ekber [Şah] da cüretkâr dini deneylerle meşguldü. Bunlar, farklı dini geleneklerin temsilcileri arasındaki münazaralara ev sahipliği yapacak bir "Dîvân-hâne" inşası ve ilahiyat âlimlerinin hemfikir olmadığı durumlarda dini ihtilafları bizzat kendi "yanılmazlık mahzarı" ile çözme yetkisi vermesini içerir. Ekber ayrıca 1579 yılında hükümranlılığı altında dini ihtilafları sonlandırmak için *sulh-i küllîyi* (umumi ya da evrensel barış) duyurdu. Nihayetinde 1581 yılında, *Dîn-i İlâhî'yi*¹⁸ (Vahye dayanan

18. Dîn-i İlâhî, 1582'de Bâbü İmparatoru Ekber Şah tarafından kurulan ve o bölgede hâkim olan Budizm, Cayinizm, Hristiyanlık, Hinduizm, Mecusilik, Müslümanlık,

din) kurduğunu ilân etmiştir. Bu, Ekber'in bir Sufi lideri gibi rol oynadığı bir imparatorluk kültü idi. Ekber'in müritlerinden birkaç kişi *Dîn-i İlâhî*'ye iştirak etti ve Şah'a kati bir sadakatin nişanesi olarak canlarını, mallarını ve imanlarını sundular. Anlaşılan, Şah Abbas, Ekber'in yenilikçi dini bakış açısını haiz olmasından mütevellit kendini yeterince kudretli bir pozisyonda görmedi; öyle ki Babürlere saldırıp sindirmeyi göze alamadı. 1598'de Ekber'e gönderilmek üzere hazırlanan bir mektup taslağı, şahın "Ekber tarafından salık verilen dini eklektizm ve "Herkes ile Barış" doktrinine karşı, vahyedilmiş İmanın doğruluğunu coşkuyla ileri sürdüğü," ama mektubun gönderilmiş nihai versiyonunda bu cümlelerin bulunmadığı ve Şah Abbas'ın "Ekber'in kıdemini ve büyük bir hükümdar olarak müesses konumu teslim eder."¹⁹

"SAHİBKIRÂN'IN BÜYÜK EFENDİSİ" OLARAK ŞAH ABBAS

Kariyerinin bu aşamasında Şah Abbas, muadili Osmanlılar gibi etkileyici bir başkentten hüküm sürmediği için henüz muteberlik iddiasında bulunamamıştı. Bunu ve daha önce tartıştığımız meşruiyet meselelerini çözmenin yollarından biri, namını ve kariyerini, kadimden beri bilinen sözde bir dünya fatihi ile ilişkilendirilmesi idi.

Timur veya Timurlenk, Batıda çoğunlukla, hükümdarlık kariyerinde Cengiz Han'ı örnek alan Orta Asyalı bir Türk olarak tanınır. Katıldığı uzun askeri seferler sırasında binlerce kişiyi öldürtüp Moğollar gibi kafataslarından kuleler dikti ve ona da tıpkı Cengiz Han'a olduğu gibi, onu taklit etmek isteyen, ya da onun

Sihizm ve Zerdüştlük gibi dinleri birleştirmeyi ve böylece tebaasının tek bir dine inanmasını öngören yeni bir dinin adıdır.

19. İslam, *Indo-Persian*, 63.

itibarından faydalanmaya çalışan sonraki nesiller tarafından derin bir hayranlık beslendi. Mesela, Babürlüler, Timur'un bizzat soyundan geliyor olmalarına büyük önem atfettiler. Şah Abbas'ın Horasan'ı Özbeklerden almasını anlatan vakanüvislerden birisi Siyâkî Nizâm, tarihçesini Şah Abbas'ın Safevî başkentini Isfahan'a taşıdığı sırada tamamladı. Tarihçesinin mukaddimesinde ayrıntılarıyla Şah Abbas'ın planlama ve muhasebe becerilerini sıra dışı ve iyi siyasi amaçlar doğrultusunda sergilediğini anlatması Şah'ı memnun etmişti. Nizâm, Şah Abbas'ı On iki İmam Şiîliği ile ilişkilendirip, Timur'la arasında sayısal yöntemlerle bir bağıntı kurdu. Şah Abbas'ın On İki İmam Şiîliği ile olan bağıntı önemle vurguladı, lakin anlatısının kalanında Şah'tan "Astronomik Kavuşmanın Yüce Efendisi" (*Sâhib-kırân-ı a'lâ*) olarak bahsetti. *Sâhib-Kırân-i a'lâ* unvanı Timur'la yakından ilişkilidir, çünkü bu unvan Jüpiter ve Mars gezegenlerinin astrolojik kavuşması esnasında doğduğuna inanılan kişiler için kullanılırdı. Siyâkî Nizâm bu durumu şöyle anlatır:

Sâhib-kırân'ın Yüce Efendisi (Şah Abbas), On İki İmam'ın hak dinini yayandır. Ve o saygın Hak İmamların hısmı olduğu için onun hedefi veya talebi olmaksızın, yükselen ihtişamlı hükümdarlığının büyük vakaları toplamda on iki tanedir: Tahta çıkışından hükümdarlığının muhtelif eyaletlerine yaptığı şahlık gezilerine kadar. (Bu takdirde, o) zamanın uğurlu ya da uğursuz olmasına bakmadan, hükümdarlığının iyi ya da kötü bütün meselelerini edeple yürütmüş Sâhib-kırânın muzaffer Efendisi Emir Timur Kuragan'ın benzeridir ve sonra geriye dönüp baktığında (onun teşebbüslerinin), uğurlu zamanlarda yapılmış olduğu belli olacaktır.²⁰

Siyâkî Nizâm akabinde, "Şah Abbas Hüseyinî" adının ve "Sâhib-Kırân-ı a'lâ" unvanının – *ebced* hesabına göre 577'ye denk

20. Siyâkî Nizâm, *Fütuhat*, 334.

olduğundan-, Şah Abbas'a *Sâhib-Kırân-ı a'lâ* olarak hitap edeceğini ve bu suretle eseri boyunca Şah Abbas'ı Timur ile ilişkilendireceğini kaydeder.

Vakanüvis Kadı Ahmed, Safevîlerin tarihini Sufi atalarına kadar geriye götürür. Safevîlerin kökeni başlığında Kadı Ahmed, Safevîlerin yükselişinin mevcut anlatısına yeni bir öge daha katar. Timur'un ikinci Safevî postnişini Şeyh Sadreddin ile karşılaşmış olduğu öne sürülür. Timur çok sayıda esirle Anadolu'dan İran'a dönerken Şeyh Sadreddin'le rastlaşmıştı ve Kadı Ahmed'e göre onun esir aldığı kimselerin azat edilmesini Şeyh Sadreddin sağlamıştı:

*Rivayet olunur ki, Emir Timur Gürkan Anadolu'dan dönerken Sultan Şeyh Safiyeddin'in türbesinde ve kutsal istirahatgâh bir ziyarette bulunmuş ve sonra da Sultan Şeyh Safiyeddin'in meclis'ine varmıştır. Burada onurlandırıldıktan sonra muteber kimseye (Şeyh Sadreddin'e) Timur şöyle sordu: "Benden bir şey diler misin?" Muteber kimse dedi ki, "Anadolu'dan yanından getirip hapsedtiğin ettiğin esirleri bana ver." Emir Timur da muteber kimsenin bu buyruğuna uyarak esirleri ona hediye etti ve o zamandan beri Anadolu'daki bu aşiretler büyük (Safevî) hanesinin ve ailesinin müritleri olmuştur.*²¹

Bir diğer değişle, Sadreddin, torunları Safevîlere daima saygı duyacak esirleri azat etmişti. Kadı Ahmed, bu hikâyeyi büyük ihtimalle Safevî hanedanlığının teşekkülünde Türkmenlerin oynadığı rolü göstermek için eklemişti.

Bu örnekler, Safevî tarihinde, Şah Abbas'ın kendini Timur'la ilişkilendirmeyi denediği özel bir âna delalet eder. Bunlar, Safevî saltanatının, Şah Abbas hükümdarlığının ilk yıllarında uğradığı dönüşümün çeşidini yansıtmaktadır. Şah Abbas yeni başkentini İsfahan'da tesis ettikten sonra, Kızılbaşların aleyhine olması için güçlendirdiği yeni *gulâm* seçkinlerinden

21. Qazi Ahmed, *Khulasat*, 32-33.

destek almaya çalıştı. Şah Abbas, hanedanını, Safevî *gulûv* geçmişinden uzaklaştırmaya devam ettikçe İran, gittikçe ortodoks Şîî bir dini karakter ve kimliğine bürünmeye başladı. Şah'ın İsfahan'da yeni bir başkent inşa etmesi tam da bu dönüşümü kolaylaştırmaya yaradı.

3

NİSF-İ CİHÂNİ İNŞA ETMEK
1598-1612

Şah Abbas saltanatının İsfahan evresi, 1598'den 1612'ye kadar sürmüş ve hükümdarlığının en dikkate şayan dönemi olmuştur. Bu tarihe kadar Şah imparatorluğunu, komşuları Osmanlılar ve Babürlülerle itibar, zenginlik ve toprak genişliği bakımından rekabete girebilecek ve idaresini merkezileştirecek ölçüde dönüştürmüştü. İsfahan'da muhteşem bir başkent inşa edilirken İran'da Şah Abbas'ın siyasetinden etkilenmemiş birkaç husus kalmıştı. Biz burada, Şah Abbas'ın İsfahan'ı inşa ettirmesini ve bu başkent inşasıyla eşit ölçüde önem arz eden bazı sosyal ve ekonomik dönüşümlere odaklanacağız. Sonraki bölümlerde ise dine, dış ilişkilere ve Şah'ın İsfahan dönemindeki sanatsal gelişmelere değinilecektir.

Safevî tacını süsleyen elmaslardan hiçbirisi İsfahan kadar göz alıcı değildir. Şah Abbas'ın hayal gücü ve yaratıcılığının eseri olan İsfahan halen İran'ın ve bütün Orta Doğu'nun en güzel şehirlerinden biridir. İsfahan'ın Safevî başkenti ilan edilmesinden beri yerel halkın yanı sıra seyyahlar ve turistler şehri ziyaret etmiş ve methetmişlerdir. Della Valle, şehri Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'la kıyaslamıştır:

Bu şehir çok büyük, etkileyici ve kalabalık, öyle ki Doğuda onu aşabilecek başka bir yere rastlamadım. Konum olarak Konstantinopolis kesinlikle üstün olsa da diğer çoğu bakımdan İsfahan'ın gerisinde kalıyor.¹

Della Valle İsfahan'ı ziyaret ettiğinde - her ne kadar inşası henüz tamamlanmamış olsa da- şehir kurulduğunda ziyaretçiler üzerinde bırakacağı etkiyi hayalinde canlandırmış ve bu sefer İsfahan'a İstanbul'a kıyasla üstünlük vermiştir: "Tamamlandığında tüm şehri gezmenin Konstantinopolis ve Roma'ya göre daha mümtaz olacağını düşünüyorum."² Şah Abbas'ın vakanüvislerinden biri

1. Della Valle, 29-30/23.

2. Della Valle, 29-30/23.

İsfahan'ı Safevî hanedanının ilk başkenti Tebriz'le karşılaştırmış: “İsfahan öyle bir başkent oldu ki, tüm güzelliği ve ilgi çekici, nezih insanların bolluğuna rağmen Tebriz onun yanında tam bir taşra kasabası gibi gözüküyor.”³

İsfahan, İranlıların bugün hâlâ *nısf-ı cihân*, ya da “dünyanın yarısı” olarak adlandırdıkları güzel bir şehir olmaktan çok daha fazlasıydı. Şah Camii (*Mescid-i Şah*), Âlî Kâpû Sarayı (Geçidi), Şeyh Lütfullah Camii, kapalıçarşısı ve diğer yapılarıyla, yalnızca Şah Abbas'ın Safevî döneminde gelişmekte olan mimari estetiği ve sanatsal yaratıcılığı desteklediğini değil, Safevîlerin hakimiyet ve otorite mefhumlarını, din ile devlet arasındaki ilişkiyi ve ticaret ile zanaatın konumunu da ortaya koyar. Bu temalar ve Şah Abbas'ın bu hususlardaki rolü bağlamında, onun İsfahan'da inşa ettirdiği başlıca bina ve mabetleri şimdi gözden geçireceğiz.

İsfahan'ın İran'ın merkezine yakın, daha önemlisi Osmanlılara ve Özbeklere uzak konumu, Zâyende Nehrinin bol su kaynaklarıyla beraber şehri Kazvin'den daha elverişli bir başkent haline getirmişti. Şehir sıfırdan inşa edilmiş değildi ve sabit, değişmeyen bir yer de değildi. Kökeni Ahameniş İmparatorluğu [MÖ 550-MÖ 330 yıllarındaki antik İran imparatorluklarından, -ed.n.] zamanlarına uzanan ve İsfahan'da 11. yüzyıl Selçuklu döneminden kalma yapılar ve bahçeler mevcuttu. Safevîlerin başkenti olarak inşası ise kademeli gerçekleşmiştir ve şehir için yapılan planların amaçları zaman içinde değişmişti. Şah Abbas planlamasına tam da şehrin en merkezinden, *Nakş-i Cihân Meydanı* olarak bilinen büyük hükümdarlık meydanından başladı. Kezâ burası bazen *Şah Meydanı* veya yalnızca *Meydan* olarak da bilinir.

Şah, şehrin tam göbeğini oluşturan meydanın çevresine en önemli binaların inşa edilmesi için emir verdi. Bunların arasında Şah Camii, Şeyh Lütfullah Camii (Kubbeli Camii), Âlî Kâpû Sarayı (Geçidi) ve bir kapalı çarşı olan, Kayseriyye Çarşısı vardı.

3. McChesney, “Sources,” 106, Buradaki çeviri kısmen değiştirilmiştir.

İsfahan'ın *Nakş-i Cihan Meydanı* dünyada halka açık en büyük meydanlardan biridir. İki farklı işlevini yansıtan kısmı iki evrede inşa edilmiş gibi gözüküyor: İlk evrede Safevîler bu meydanı spor ve eğlence amaçlı kullanırken ikinci evrede daha çok alışveriş, ticaret ile yabancı sefirler ve mahiyetlerinin kabulü için kullanılmışlardı. İnşanın ilk evresi 1590'dan 1595'e kadar sürmüştü. Bu süreçte işçiler meydanın zeminini düzleştirmiş, her köşeyi bahçelerle yeşillendirmiş ve meydan duvarlarını tezyin etmişlerdi. Meydan yaklaşık 400 yardaya 160 yardalık bir alanı kaplamaktaydı.⁴

İnşaat tamamlandıktan sonra Şah Abbas meydanda çevgan müsabakaları,⁵ havai fişek gösterileri ve farklı şenlikler düzenletmiştir. Bazı zamanlarda meydan, kadınların alışveriş yapması için erkeklere kapatılırdı. Meydan umuma açık idamlar için de kullanılırdı. Safevî vakanüvisi Natanzî, *meydanda* vuku bulan göz alıcı gösterileri de detaylıca tasvir etmiştir. Bir defasında, sıra dışı bir fişek gösterisinde kullanılan yirmi iki farklı havai fişek türünü listeler. Havai fişeklerin, yıldız yağmuru, ananaslar, tavus kuşu yelpazesi, sihirli nergis, hint gülü, yedi renkli nergis ve semender çiçeği gibi şeyleri çağrıştıran isimleri vardır. Natanzî daha mühim bir örnek olarak havai fişek gösterisinin ardından bir akşam eğlencesinde Safevîlerin Özbeklere karşı zafer kazandığı bir seferin (5. bölümde bundan bahsedeceğiz.) seyircilere sahnelenmesini tasvir eder. Bu yeniden sahnelenme için özenle hazırlanmış “kule ve siperler” ile dört “mazgallı siper” meydanın iki ucuna inşa edilmiş ve her birine “mor ve kırmızı elbiseler

4. 1 yarda: 0,9144 metredir. Meydan metre cinsinden 365 metreye 146 metrelik bir alanı kapsar.-ed.n.

5. Çevgan, çevgen ya da çöğen olarak bilinen, Orta Asya Türklerinde ve İran'da oynanan bir tür savaş oyunu. Polo adıyla dünyaya İngilizler tarafından yayılmıştır.-ed.n.

ile tüm savaş aletleriyle donatılmış” yüz kadar Kızılbaş ve Özbek kuklaları yerleştirilir.⁶ Gösteri Özbek ve Kızılbaşların savaş öncesinde başarısızlıkla sonuçlanan uzlaşma çabalarıyla başlar. Ardından siperlerin ateşe verildiği muharebenin canlandırılması gelir. Etrafı duman kaplar, gökyüzü neredeyse görünmez olur. Meydanda böyle mübalağalı bir nümayişin yapılmasına önayak olan Şah Abbas, Özbeklere karşı zaferini pekiştirmiş ve Safevîlerin bulundukları siyasi zeminde dünyanın önemli oyuncularından biri olduğunu göstermiştir.

1603 dolaylarında başlayan meydanın gelişiminin ikinci safhası, meydanın ticari veçhesini ön plana çıkartır. Bu dönem boyunca meydan teraslarla ve meydanın duvarlarına çıkılan ikinci katlara yerleştirilen dükkân ve kahvehanelerle neredeyse bir açık hava alışveriş merkezini andırır. Meydan inşasının iki evresinde de Şah Abbas meydanda çokça vakit geçirmiş ve gerçekleştiren faaliyetleri memnuniyetle takip etmiştir.

Özbeklere karşı zaferin anısına düzenlenen nümayişe eşlik eden havai fişek gösterisi gibi resmî kutlamalara ek olarak meydanda gayrı resmî etkinlik ve faaliyetler de vuku bulmuştur. Della Valle Şah Abbas'ı inşanın ikinci safhasından sonra meydanda gözlem yapmış ve şunları yazmıştır:

Her gün atının üstünde Meydan'ın ortasına gelir, kimi zaman gördüğü her insanla sohbet ederek neşelenir; başka bir zaman meydanda atını ileri geri sürerek ona talim yaptırır; bir başka sefer de kendisine bir şeyler söylemek isteyenleri dinler. Arada sırada meydanın ortasındayken ona ikramlar getirilir. Kâh maiyetindekilerle birlikte meydanın farklı bir bölgesinde gezintiye çıkar, kâh –ve daha sıkça– da atı üstünde pazarı dolaşıp gelen geçeni izler.⁷

6. McChesney, “Sources,” 108.

7. Della Valle, 38/26.

Başka bir örnekte 1609'da İran'ı ziyaret eden Karmelit misyonerler Peder Benignus ve Peder Redempt, anlık gelişen bir hayvan dövüşü sırasında meydanda bulunmuşlardır:

Şah'ı eğlendirmek için kimi fakir insanlar Meydan'a birbiriyle dövüşmek için eğitilmiş, öfke dolu birkaç koç getirmişlerdi. Onların sahipleri olan her bir insan kendi koçunun zafer kazanmasına dair büyük hırs içindeydi: ve hayvanlar, Şah'ı pek keyiflendiren uzun ve şiddetli bir mücadele içine girerlerdi.⁸

ŞAH'IN SARAYI

Saltanat meydanının batı tarafına Şah Abbas, "Âlî Kâpû"⁹ olarak bilinen etkileyici bir yapı inşa ettirdi. Meydandaki diğer yapılar gibi bu görkemli kapı da aşamalı olarak inşa edildi ve son şeklini ancak Şah'ın ölümünden sonra alabildi. Della Valle'nin sözünü ettiği gibi Âlî Kâpû, hükümdarın sarayının girişi olması hasebiyle kutsal olarak kabul ediliyordu:

Hükümdar buraya her zaman atının üstünde, giriş kapısından sarayına kadar uzanan iki sıra çok yüksek duvarların arasındaki dar bir geçitten geçerek gelir. Giriş kapısına azami hürmet gösterilir, öyle ki, kimse burada, yoldan yüksek bir tahta parçasının üzerine basmaya cüret edemez, fakat tam aksine, kıymetli ve kutsal bir şey olarak gördükleri kapıyı zaman zaman öperler.¹⁰

Kapıya bağlı büyük, çok katlı, kare bir yapı bulunur. Âlî Kâpû, en sık hükümdarın resmî kabulleri ile diğer devlet törenleri için kullanılsa da birçok farklı amaca hizmet ediyordu. Bu etkinlikler daha üst katlarda gerçekleşirken alt kat ise yönetim dairelerini ba-

8. Carmelites I, 184.

9. EIR, "Âli Qapu".

10. Della Valle, 35-36/25-26.

rındırıp, ana meydanda olmayan saray yapılarına bir geçit görevi görüyordu. Burada bulunanlar arasında, baş kadı, harem ağası, kapıcıbaşı ağa ve veziriazam vardı. Şah Abbas'ın da halkın karşısına burada çıkardı. Bir başka Karmelit, Peder Simon, Şah Abbas'ın orada adalet dağıtırken nasıl hızlı davrandığına şahit olmuş:

[Şah Abbas] iş bitirmekte çok hızlıydı: Meydan'da, sarayın kapısında halkı kabul ettiğinde, önüne gelen her vakayı karara bağlardı. Taraflar, gerektiğinde danıştığı kadılar ve Şah'ın divânı da huzurda bulunurdu. Verdiği kararın dönüşü olmaz ve anında uygulanırdı.¹¹

Bugün gittiğimizde Âlî Kâpû'nun bir bölümü olarak göreceğimiz büyük teras muhtemelen Şah II. Abbas döneminden sonra inşa edilmiş olsa da Şah Abbas zamanındaki teras büyük meydandaki çevgan müsabakaları ve diğer şenliklerin rahatlıkla izlenebileceği bir yerdi.

Âlî Kâpû'nun iç mekânını süsleyen renkli duvar resimleri, Şah Abbas yönetimindeki saray kültürünü yansıtır. Della Valle, çok da beğenmediğini hissettiren bir üslupla bu duvar resimlerini tasvir eder:

Tüm resimler, yalnız ya da birlikte şehvetli pozlar veren, şişe veya kadehten içki içen erkek ve kadınları temsil ediyor; bazıları şarabın etkisiyle sızmış, kimileri sersemlemiş, tam da Venüs ve Bacchus'a¹² kendini adanmışların görüntüsü gibi. Bunların arasında, çoğu yerel kıyafetler giymiş, yalnızca Perslilerin şarap tüketmediğini ima etmek üzere Avrupalıları temsil etmeleri için şapkalı resmedilmiş, kimseler de bulunur. Bu figürler canlı renklerle resmedilmiş olmalarına karşın, kötü çizilmişler; bu ülkenin ressamı bizimkilerin yanına yaklaşamaz...¹³

11. Carmelites I, 159.

12. Roma mitolojisinde bu isimle bilinen Dionysus veya Dionysos on iki Olympos tanrısından biridir. Şarap tanrısıdır. -ed.n.

13. Della Valle, 36-37/26.

Hükümdarın sarayı, *devlethane* olarak anılan, birçok saray, kasır, idari daire ve saray hareminden oluşan bölgede bulunurdu. *Devlathane*, Zâyende Nehri üzerinden Allahverdi Han Köprüsü tarafına geçen halka açık yeşil alanlı bir bulvar olan Çehar Bağ'ın (dört bahçe) yanı sıra uzanır. Şehrin eski yerleşimlerini yeni bölgelerine bağlayan Köprü, yollar ve kervansaraylarla yollar, kervansaraylarla birlikte *gulâm* valileri tarafından inşa ettirilmiş birkaç yapıdan biridir.

İsfahan'da birçok camii bulunmasına rağmen özellikle iki tanesi Şah Abbas ve saltanat meydanıyla ilişkilendirilir: Şah Camii ve Şeyh Lütfullah Camii.

SALTANAT CAMİİ

Kayseriyye'nin tam karşısında, Yeni Abbasî Camii (*Mescid-i Cedîd-i Abbasî*) olarak da bilinen Şah Camii (*Mescid-i Şah*) bulunur. Cemaatin Cuma namazını eda etmesi için Safevî bir hükümdarın yaptırdığı ilk devasa Cuma camiinin inşası 1611'de başlamıştı. Bu camiinin yapımı, eskiden beri süre gelen Gaîb İmam'ın gaybetinde Cuma namazının kılınmasının caiz olup olmadığına dair, 5. Bölümde ayrıntısıyla ele alacağımız tartışmanın çözümlendiğini gösterir. Şah Camii, meydanın güney kısmında yer alır ve o bölgedeki en görkemli yapıdır.

Şah Abbas'ın camiinin arazisini elde etme çabaları, birçok farklı kaynağın bunun nasıl gerçekleştiği üzerine farklı hikâyeler anlatmasıyla bir efsaneye dönüşmüştür. Şahın saray müneccimi, vakanüvis Müneccim Yezdî, camii yaptırmak istediği bölgede müstakil evleri satın almasından söz ederken Şah Abbas'ın adaletine, alicenaplığına ve halkının mülkiyetine gösterdiği saygıya vurgu yapar. Şah'ın bu araziye almaktaki isteğine rağmen bir ev sahibi, yaşlı bir molla, mülkünü satmaya rıza göstermez. Şah Abbas bu durumu mimar Bediüzzaman'dan öğrendiği vakit şöyle

der: “[Yaşlı adamı] teskin et, fakat rızası olmadan evine elini bile sürme.”¹⁴ Bediüzzaman camiinin yapılacağı bölgeden uzakta bir ev inşa etmeye karar verir. Yapılan bir dizi başka letafetlerin yanında bu yeni evin mutfağı, su tesisatı ve bahçesinde meyve ağaçlarıyla çiçekleri hazırlanır. Yaşlı adam evi gördüğünde içinden böyle bir eve sahip olabilme dileğini geçirir. Sonuç olarak, mimar evi yaşlı adama hediye eder. Şah Abbas adama eski evinin ücretini öder, ona ve evladına şahlara layık kıyafetler hediye eder. Yeni evin ücretini de mimara öder. Bu hikâye, zamanla çeşitli ayrıntılar katılarak kulaktan kulağa aktarılsa da her duyanın zihninde yer etmiştir. Robert McChesney, hikâyenin tesirinin, saltanatın meydana geliştirme planlarına karşın, özel mülkiyetin kutsallığını yansıttığını öne sürer.¹⁵

Caminin inşası, donatılması ve tezyininde birçok sanatkâr ve zanaatkâr uzmanlıklarını kullanmış ve bu büyüleyici bir etki oluşturmuştu. Baş mimar Ali Ekber İsfahanî idi. Camide hem dini hem mâlî konularda birçok kitabe bulunur. Örneğin, bunlardan birinde Allah ve Hz. Muhammed’e şükredilirken diğerinde Şah Abbas’ın belli gruplardan bazı kimselerin vergilerini nasıl iptal ettiği veya azalttığı ile ilgili ifadeleri bulunur. Camiinin inşasında kullanılan teknikler arasında dış cephesini süsleyen birden fazla renkli tuğlaları pişirmenin yeni ve daha hızlı bir tekniği bulunur. Sonuçta ortaya, kubbeyi ve camiinin girişini tamamen kaplayan, soyut çiçek desenleri ve Arapça hatlarla dolu turkuaz, sarı, beyaz ve çini mavisi renkte muhteşem bir mozaik çini çıkar. Daha geniş bir renk yelpazesi kullanmayı mümkün kılan aynı teknik Âlî Kâpû’da, çarşı kapısında ve meydandaki diğer camii Şeyh Lütfullah Camii’nde de kullanılmıştır.

Şah Camii, içinde iki medrese barındıran devasa bir yapıydı. Camii hesaplı bir biçimde konumlandırılmış olduğu için

14. McChesney, “Sources,” 110.

15. McChesney, “Sources,” 121-122.

insanlar camiye gelip-giderken meydanın Kayseriye bölgesinden geçmek zorunda kalıyordu. Günümüzün pazarlama uygulamalarını hatırlatacak şekilde, Şah Abbas, insan trafiğini bu şekilde yönlendirerek, ibadete gidip gelen insanların yol üzerinde cazip dükkânları görmesini amaçlamıştır. Böylelikle, meydanın ticari ve dini işlevlerini tam anlamıyla birbirine bağlamıştır.

ŞEYH LÜTFULLAH CAMİİ

Âlî Kâpû'nun tam karşısında, meydanda ilk inşa edilen yapı olarak, Şeyh Lütfullah Camii bulunur. Yapımı 1618'de tamamlanmış bu camiye, Şah Abbas'ın kayınpederi ve günümüzün güney Lübnan'ı, Suriye'nin Cebeliâmil bölgesinden Şîî âlimi olan Şeyh Lütfullah'ın ismi verilmiştir. Şeyh Lütfullah İran'a Şah Tahmasb döneminde gelmiştir. 1589'da Özbeklerin Meşhed istilasından kaçarken Kazvin'e gelmiş ve Şah Abbas'ın talebiyle Isfahan'a geçmiştir. Nihayetinde, Şah Abbas Şeyh Lütfullah'ın kızıyla evlenmiş ve kızı haremın bir üyesi olmuştur.

Şah Camii halkın ibadetine hizmet ederken daha küçük bir yapı olan Şeyh Lütfullah Camii'nin yapılış amacı tam belli değildir; bazı kaynaklar Şeyh'in kendisinin ders verdiği ve ibadet ettiği bir yer olduğunu söylerken diğerleri, Şeyh'in isminin, şehirde kendini kabul ettirdikten sonra Camiye verildiğini iddia eder. Her iki durumda da Şah Abbas, Camiinin dış cephesinde yapıyı "yüce sultanın kutsal camii" diye tanıtan kitabede belirtildiği üzere Camiyi kendi mahrem ibadetleri için kullanmıştır. Bir başka kitabe Şah Abbas'ı "Masum İmamların inancını yayan" diye niteleyerek hükümdarın İran'daki On iki İmam inancının pekiştirilmesindeki önemli ve otoriter rolüne vurgu yapar.¹⁶ Şah Camii çok daha büyük bir yapı olmasına rağmen, Şeyh Lütfullah Camii de tüm dış

16. EIR, "Isfahan X. Monuments(3) Mosques".

cephesi, özellikle de kubbesini kaplayan çini işlemleriyle gölgede kalmaz. Camiinin kubbesi turkuaz, bej ve beyaz mozaiklerle kaplanmış ve geçmeli çiçek desenleri ile girişik bezeme motifleri yansıtacak biçimde düzenlenmiştir. Şah Abbas, zeki bir hamleyle hem halka açık hem de kişiye özel iki camiye meydanın iki ayrı yanına, birbirinin tam karşısına inşa ettirerek İsfahan nüfusunun dini faaliyetleriyle beraber kendi mahrem dini bağlılıkları için de bir saltanat mekânı tahsis etmiş ve ikisini de kendi sarayına ve meydanın ticari merkezine bağlamıştır: Kayseriye Çarşısı.

KAYSERİYE ÇARŞISI

Meydanın bir ucunda büyük çarşı yer alır ve Şah Abbas'ın ekonomisi siyaseti İsfahan'ın başka hiçbir yerinde bu çarşı kadar iyi yansıtılmamıştır. Kayseriye, ya da *Bezzâz Han* (Kumaşçılar Hanı) olarak da bilinen bu çarşının tarihi 1590 veya 1592'ye, meydanın kuruluşuna kadar uzanır. Şah Abbas İsfahan'ı baştan inşa etmeye başlamadan önce şehirde çarşılar bulunsa da meydanda yeni bir çarşı yaptıрма kararı Şah'ın ekonomik meselelere ne kadar kafa yorup ilgi gösterdiğine delalet eder. Şah ilk önce şehirdeki eski çarşıları yenilemeyi planlamış, fakat makam ve güç sahibi yerel seçkinler bu fikre karşı çıkmışlardı. Bunun sonucunda Şah kararını çabucak değiştirip meydanda yeni bir ticaret merkezi inşa ettirmişti. Natan-zî, Şah Abbas'ın çarşının inşaatını bizzat yönettiğinden bahseder:

[Şah] (bir zamanlar) Tebriz'deki Kayseriye yapısına benzer bir yapı inşa edilmesi emrini verdi. Bütün eski çarşıları yeniden yaptırdı ve birçok dükkânla beraber Çehar Sûk'u [Dört Çarşı] tasarladı. Bunların hepsi kısa zamanda tamamlandı. Esnaf loncaları, birbirlerinin dükkânlarını örnek aldılar ve dükkânlarını çok çeşitli ürünlerle doldurdular.¹⁷

17. McChesney, "Sources," 106.

Çarşının belki de en dikkat çekici unsuru, girişinin devasa Kayseriye geçidinden olmasıydı. Bu yarım daire şeklindeki geçidin beş cephesi ve bir havuzu bulunmaktaydı. Geçidin üst kısımları, Şah Abbas'ın, avcılık gibi geleneksel şah faaliyetlerini ve Özbeklere karşı kazandığı zaferin tadını çıkarmasını temsil eden göz alıcı duvar resimleriyle İsfahan'ın kurulduğu burç olan Yay Burcu resimleri süsledi. Geçitteki teraslar, güneş doğarken ve gece yarısı davul ve borazan çalan müzisyenlere ayrılmıştır. Geçitten çıkıldığında, satıcıların metaller, mücevherler, ipek, keten ve sırma telli kumaşlar dâhil olmak üzere her türden ürünü sergileyip sattığı çarşıya ulaşıldı. Çarşıda dükkânlarla beraber, İsfahan'ın ticari yaşamında önemli olan imparatorluk darphanesi ve hükümdarın kervansarayı da yer alırdı. Ticari açıdan bu çarşı, hem Şah Abbas için –çünkü dükkân kiralrı ona ödeniyordu– hem de ticaretin canlanmasında katkısı olduğu için Safevî İmparatorluğu için tam bir başarıydı.

VAKIFLAR

Şah Abbas ticari gücünü artırmak ve Şah Meydanını mâlî açıdan istikrarlı bir hale getirmek için çeşitli hamleler yapmıştır. Bu faaliyetlere girişmesi, onun imparatorluğa yakışır bir başkenti yaratmak adına İsfahan'ın ticari durumunu şekillendirme arzusu ve niyetini gösterir. En önemli planlarından biri Şah Meydanının bütünü, On iki İmam'a adadığı bir bağış kapısı olan bir vakfın parçası yapmaktır. Sağlanan gelirler ve bunun yarattığı istikrarın sonucu olarak yeni çarşı, eski ticaret bölgesine üstünlük sağladı ve ürünlerini satmak isteyen tüccarlar için cazip bir seçenek oldu. Şah Abbas ayrıca, kendisinden sonra gelecek hükümdarların Vakıf için bir müteveli atamalarını şart koşarak, böylelikle çarşının şimdi ve gelecekteki kiracılarının devamlılığı ve istikrarlarının temin edileceğini düşünmüştü.

Meydanı vakfetmenin, meydanda tacirlerin konaklamaları için gerekli yapıları inşa etmenin ve ticareti desteklemenin yanında Şah Abbas başkentinde ticaret ve alışverişi canlandıracak ve genel anlamda ekonomiyi geliştirecek sayısız proje yaptı. Bunlarla beraber Safevî toplumu ve ekonomisi belirgin bir dönüşüm geçirmiştir.

SOSYAL DÖNÜŞÜMLER: ERMENİLER VE YENİ CULFA

Şah Abbas, etkileyici yapılara sahip yeni bir meydan inşa ettirmesine binaen İsfahan'a zorla göç ettirdiği Ermeniler için tamamen yeni bir mahalle oluşturmuştu. Bunu ekonomik niyetlerle yapmış olsa da hadisenin mühim toplumsal sonuçları olmuştu. Şah Abbas'ın en önem verdiği ticari meta ipekti ve asli vatanları Ermenistan'da uzun zamandır ipek ihracatıyla ilgilenen ve İsfahan'a yerleştirilen Ermeni topluluğu, ipek ticareti ve üretimiyle meşguldü; fakat şimdi işlerini Safevî devletinin denetimi altındaydı yapacaklardı. Şah Abbas'ın ipek ticaretine müdahalesi ve oluşturduğu ipek ticareti politikasıyla beraber, devlet gelirini arttırmayı, saltanatını merkezileştirmeyi ve Osmanlılara karşı elini güçlendirmeyi hedeflemişti. Bu bağlamda bir grup Ermeni'yi, Ermenistan'da bir şehir olan Culfa'dan İsfahan'a zorla getirtmiş ve İsfahan'da yerleştikleri bölge "Yeni Culfa" adını almıştı.

Culfa Ermenilerinin yeniden iskânları, Kambises ve Darius gibi [Pers] kralların Mısırlı ve Barkalı halklara uyguladığı, İran'ın İslam öncesi Ahameniş dönemine kadar uzanan, büyük çaplı bir nüfusu ülkenin bir ucundan alıp diğerine yerleştirildiği, uzun süredir var olan bir geleneğin parçasıydı. Bu tarz bir eylemi gerçekleştirmenin türlü sebepleri vardı, fakat çoğunlukla isyankâr toplulukları bastırmak ya da belirli bir grubun zanaat yeteneklerinden yararlanmak adına yapıliyordu. Şah Abbas'ın farklı bir yere iskân ettiği tek topluluk Ermeniler değildi; Hindistan ve Kuzey İran'dan belirli gruplar da yeni başkente getirilmiş,

Yahudiler de Gilan ve Mazenderân'a nakledilmişlerdi. Yine de Ermeniler Şah Abbas'ın İsfahan'ın ekonomik yaşamına destek olmaları adına getirdiği en önemli topluluktu ve ipek ticaretinde önemli bir rol edindiler.

Ermenileri İsfahan'a iskân seferi, 2. Bölümde bahsettiğimiz, Şah Abbas'ın 1590'da imzalamak zorunda kaldığı ve Azerbaycan, Trans Kafkasya ve Ermenistan'ın kontrolünün Osmanlıların eline geçtiği barış antlaşması neticesinde gerçekleşmişti. Bu bölgelerdeki Osmanlı egemenliği memnuniyetsizlik hatta isyanla sonuçlanmıştı; yerel halk bu yüzden Safevîlerin onların durumlarını iyileştireceğini umuyordu.

Osmanlılara karşı bu harekât sırasında, 5. Bölümde söz edeceğimiz üzere, Şah Abbas Tebriz, Nahcivan ve Erivan'ı ele geçirmişti. Bunlar olurken Osmanlılar Erivan'a birlikler göndermeye başlamıştı. Osmanlılarla doğrudan karşı karşıya gelmek yerine, Şah Abbas ordusuna geri çekilme emri verdi. Tam bu safhada, şehirlerin yakılıp yıkılması ve bölgedeki çok sayıda insanın, özellikle Culfa'dan, İran'a getirilmesini emretti. Bu kararının, Safevî ekonomisinin geleceği ve tabii ki yerlerinden edilen halk üzerinde önemli etkileri oldu. Tarihçiler, Culfalıları İsfahan'a getirtmesinin önceden planlanmış ekonomik bir hamle mi, ya da anlık verilmiş bir karar mı olduğu konusunda tam uzlaşma sağlayamamıştır. Sebouh Aslanian, iskanların "bir dizi olaya tepki olarak yapılmış bir *doğaçlama* gibi gözüktüğünü" öne sürer.¹⁸ Şah Abbas bu topluluğu kendi yeni başkentine taşıma kararını almakla en etkileyici politik yeteneklerinden birini sergilemiştir: Ayak üstü çabuk düşünebilme ve durumlar zamanla gelişip değişirken şartları kendi lehine değiştirebilme.

Arak'el adlı, 17. yüzyılda yazmış Ermeni bir vakanüvis, yaşananları ve Şah Abbas'ın bunlardaki rolünü Ermeni bakış açısından oldukça ayrıntılı biçimde aktarmıştı. Arak'el'in 1602-1662

18. Aslanian, *Indian Ocean*, 34.

dönemini kapsayan tarihçesi, Şah Abbas'ın Culfa'ya ilk kez gelip üç gün orada kalışını ve Culfalıların onu şahlara yaraşır bir misafirperverlikle ağırlamalarından nasıl memnun kaldığını anlatır. Fakat sonra Şah Abbas Erivan'ı kuşatır ve sonradan Müslümanlığı seçmiş bir Ermeni gulâm, Hanis Tahmasb-Kulu Bey'i halkı Culfa'dan tehcir ettirmekle görevlendirmişti. Şehrin tellalı, Şah Abbas'ın tehcir emirlerini ilan etti:

Ulu hükümdar Şah Abbas, size şehri terk etmenizi ve İran topraklarına gitmenizi emrediyor. Eğer üç gün içinde giderseniz, size iyi davranacağız. Üç gün geçtikten sonra hâlâ burada bulunanlar öldürülecek ve aileleri esir alınıp mallarına el konulacak. Kaçmaya ya da saklanmaya çalışan olursa, Isfahan'da sahip olacağı topraklar onu ihbar edene verilecek ve kellesi şaha gönderilecek.¹⁹

Kiliselerinin anahtarını nehre atan şehir halkı Culfa'dan çıktı, Aras Nehri'ni geçti ve Tebriz ve Kazvin üzerinden sonunda Isfahan'a ulaştı. Sonrasında Şah Abbas Culfa'nın ateşe verilip binaların yıkılmasını emretti:

Büyük gruplar halinde, meşaleler, kamyş çubuklar ve petrol yağı dolu kandillerle derhal Culfa'ya gidip her şeyi ateşe verdiler. Taştan yapılmış binaları ve çatılarını yerle bir ettiler. Tek bir yapı bile ayakta kalmamıştı. Her yer yıkılmış ve harabeye dönmüştü.²⁰

21 Ekim ve 19 Kasım 1604 arasında şehirden zorla çıkarılan Culfalılar, kış için önce Tebriz sonra Kazvin'e, sonunda da 1605 baharında Isfahan'a gönderildi.

Nihayetinde, binlerce Culfalı Isfahan'daki Zâyende Nehri'nin güneyindeki bir bölgeye yerleştirildi. Orada, Yeni Culfa'da, yerleşip müstakil bir topluluk kurdular. Başlangıçta Isfahan'ın merkez bölgelerinde vakit geçirmiş olsalar da Culfalılarla yerel

19. Arak'el, *History*, 50.

20. Arak'el, *History*, 52.

Müslüman nüfus arasında zuhur eden gerilim ve anlaşmazlıklar sebebiyle birkaç ay sonra Şah Abbas kalıcı yerleşim yerlerine götürülmeleri emrini verdi. Ermeniler, şehrin çeperine yerleştikten sonra, aralarında meşhur Vank Katedrali'nin de bulunduğu birçok kilise inşa etti. Ayrıca Yeni Culfa'yı ticari bir "bağlantı noktası"na dönüştürdüler ve zamanla Hint Okyanusu, Rusya, Akdeniz ve Kuzeybatı Avrupa ile dört adet ticaret "çemberini" işletmeye başladılar.²¹ Culfalılar, *gulâmlar*la birlikte, özellikle Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Avrupa'ya ipek ihraç ederek, Safevî ipek ticaretini genişletip artırdı. Kârdan belirli bir yüzde alan şahın ekonomik gücü bu yolla çoğalmış oldu.

Ermenilerin eski Culfa'da tacirlikteki şöhretlerini bilen Şah Abbas, onlardan İran dışındaki ticari ve diplomatik meselelerde de yararlanmıştı. Onlarla, arada bir belediye başkanları, yani *kelânlerin*²² vasıtasıyla irtibat kurmuştu. *Kelânlerin* hükümdar ve Culfalılar arasında irtibat kurmak ve Ermeni topluluğunun başı olmak dâhil çeşitli görevleri vardı. Böylelikle Şah Abbas topluluğu denetim altında tutabilmiş, aynı zamanda da Ermenilere yerel özerklik bahşetmiştir.

İpek ihracatının yanında Ermeniler, Safevî İmparatorluğunun askeri seferlerini finanse etmek için kullanılan gümüşü ithal etmişlerdi, zira İran'da altın ya da gümüş madenleri bulunmuyordu. Şah Abbas 1618'de, yerini sağlamlaştırmak ve hükmettiği bölgeler üzerindeki siyasi kontrolü adına, ipeğin tekelleştirilmesiyle birlikte (7. bölümde bahsedeceğiz.) aldığı bir önlem olarak, ülkeye giren altın ve gümüşüm tekrar ihraç edilmesini yasaklamıştır. Yasak başarıya ulaşmasa da (çünkü gümüş imparatorluk dışına, özellikle Hindistan'a çıkış yolunu bulmuştur.) Babür bölgesinden gelen pamuk ve değerli taşların alımında kul-

21. Aslanian, *Indian Ocean*, 44, 216.

22. Bir bölgenin veya bir şehrin temsilcisi, önde geleni anlamında özellikle İran sahasında kullanılan unvan.

lanılmıştır. Sonuç olarak, Culfalı Ermeniler ve Babürlü Hindistan arasındaki ilişki oldukça güçlenmiş, İran'ın elde ettiği gelirler ise Şah Abbas'ın askeri ve idari reformlarında kullanılmıştır.

SOSYAL DÖNÜŞÜMLER: İRAN'DA SAFEVÎ HANESİ

Yeni Culfalı'nın Ermenileri, İsfahan'ın sarayla doğrudan bağa sahip olan yeni seçkinleri haline gelseler de bu yeni konumlarından tek faydalanan kendileri değildi. İsfahan, *gulâmların*, haremâğaların ve cariyelerin iktidar sahibi olduğu ve *gulâmların* yeni seçkinlerin bir parçası haline geldiği yeniden şekillenmiş bir saltanat hanesine ev sahipliği yapıyordu. Neticede, dört bin kadar *gulâm* ve haremâğası saraydaydı. Ermeniler de yeni seçkinlerin bir parçasını oluşturunuyordu. Şah Abbas, Safevî toplumunun bu yeni öğeleriyle, eski Kızılbaş seçkinleriyle olduğundan daha iyi ilişkiler kurmuştu. *Gulâmlar* bölge valileri olarak Kızılbaşların yerini almıştı, fakat onlar İsfahan'da yerleşik olarak bulunduklarından hükümdarla bağlarını güçlendirmişlerdi.

Safevî hanesinde göze çarpan bir başka dönüşümü de şehzadelerin haremle (sarayda kadın ve çocukların yaşadığı kısımla) kısıtlı kalmalarıydı. Daha önceleri şehzadeler, valilerin denetimi altında yönetme hususunda "görev başında" değerli tecrübeler kazandıkları bölgelere gönderilirdi. Şimdi bu şehzadeler, sarayda, annelerinin gözetimi altında ve haremâğalarının koruması altında yaşıyorlardı. Yani bu yeni sistemde, bu grupların tümü güçlerini hükümdara, otoritenin merkezine olan fizikî yakınlıklarından alıyordu. Şehzadeler kıymetli eğitim imkânlarını kaybetmiş olsalar da saraydaki varlıkları onlara aynı yerde ikamet eden diğer gruplarla ittifak kurabilme imkânı tanıyordu. 7. Bölümde bahsedeceğimiz üzere, bu durum Şah Abbas'ın, şehzadelerin tahta geçme niyetlerine dair şüphelerini besledi, sonucunda da tüm oğullarını ya kör ettirdi ya da öldürttü.

Meydandaki etkileyici yapılar ya da Yeni Culfa'daki yeni muhit kadar görünür olmayan ancak aynı derecede önemli bir husus da Şah Abbas'ın devletine gelir kazandırmak ve ticareti geliştirmek için gerekli altyapıyı kurmak adına aldığı önlemlerdi.

Bunu birkaç farklı şekilde gerçekleştirdi. En göz önünde olan muhtemelen Ermenileri ipek ticareti işine yerleştirmesiydi, fakat bunun yanında toprak reformuna da girişmişti. Şah Abbas Kızılbaşları baskılamasının bir sonucu olarak Yakub Han gibi valiler tarafından yönetilen bölgeleri eline geçirmiş ve bunları mirî arazilerine katmıştı. Bu suretle, bölge valisine akan gelirler doğrudan şaha gelmeye başlamış ve saray yetkilileri ile yöneticilerinin maaşları, Isfahan'ın inşasının finanse edilmesi ve hükümdarın askeri seferleri için kullanılmıştı. Ekonomiyi hareketlendirmek için ticareti teşvik etmesine ek olarak yerel ürünlerin ve yiyeceklerin üretimini özendirecek politikaları da yürürlüğe koymuştu. Örneğin, İran'da pamuk yetiştirilmesini ve yerel pamukla üretilen kıyafetlerin giyilmesini teşvik etmişti. Böylece ülkeye giren Hint kıyafeti miktarının azalması beklenmişti. Muhtemelen benzer biçimde, Bengal pirinci [Şişmiş pirinç, -ed.n.] yetiştiriciliğini de desteklemiştir.

Ürünlerin imparatorluk topraklarında daha rahat nakledebilmesi için başlıca ticaret yolları üzerinde kervansaraylar ağı oluşturmuştu. Bunun yanında, halihazırda var olan ticaret yollarının güvenliğinden emin olmak adına önlemler alınmıştı. İskender Bey bu önlemi özellikle vurgulayıp, Şah Abbas'ın on bir hükümdarlık faziletinden biri olarak görür. Vakanüvise göre, Şah Abbas ticaret yollarındaki kimi hırsızları tutuklatırken kimisini de bağışlamıştır. Böylece ticari yollar güvenli hale gelmiş, "Tüccar ve esnaf- lar Safevî İmparatorluğunda rahatça dolaşabilişlerdi."²³

23. TAA, 1104/523.

İsfahan'ın muazzam meydanındaki göz alıcı mimarî Şah Abbas'ın hükümdarlık melekelerine tam karşılık gelen bir imaj yaratsa da aslında bu imaja en büyük katkıyı yapan Şah Abbas'ın kendisiydi. İsfahan'a gelen birçok seyyah ve ziyaretçinin tanıklık ettiği üzere, Şah başkentinde zaman geçirmeyi ve halkının arasına olmaktan büyük memnuniyet duyardı. Hükümdarlık usulü, Şah Meydanında yükselmiş heybetli resmî binaların tam aksine gayri resmî ve hususi yapılarıdır. Karmelit Peder Simon, Şah Abbas'ın halkla olan iletişimini şöyle tasvir eder:

Ara sokaklara girer, satılan yiyeceklerden ve diğer şeylerden alır, ayaktakımından biriyle bir anda rahatça konuşmaya başlar, kendisi ayaktayken konuştuğu kişinin ayağa kalkmasına fırsat vermez ya da onun yanına oturur. Onlara hükümdar olmanın böyle bir şey olması gerektiğini, İspanya kralının veya diğer Hristiyanların kendilerine çok fazla haşmet ve görkem bahsettiğini, bu yüzden de iktidarda olmaktan hiçbir zevk alamadıklarını söyler.²⁴

Şah Abbas, muhteşem bir başkent olan İsfahan'ı inşa etmiş ve onu hem yeni, sadık seçkin bir sınıfı barındıracak hem de ticaret ve zanaata vesile olacak koşulları yaratmada kullanılabilecek bir yer haline getirmiştir. Hükümdarlığının bu evresinde, bir sonraki bölümde üzerinde duracağımız gibi, dini hususları bile siyasi menfaatine kullanmayı bilmiştir.

24. Carmelites I, 158.

4

ISFAHAN'DA DİN VE İKTİDAR

Şah Abbas dönemi, Nakş-i Cihân Meydanı ve buradaki yapılar, Şahın kendisini nasıl göstermek istediğinin adeta bir uzantısıydı: Güçlü, dindar şah olarak kendi kamusal imajını, ekonomik ve dini yapılarla pekiştirmişti. Şimdi din hakkındaki son konuya değineceğiz. Şah Abbas, saltanatının İsfahan dönemi süresince, mümkün mertebe kendini, dini yasaların üzerinde olduğu kadar dindar bir Şiî olarak da göstermeye çalışmıştı. Şahın bireysel inancı hakkında doğru bir anlayışa varmak imkânsız olmasa da zordu, çünkü yaptığı şeylerin çoğu kamusal tüketime yönelik “monarşi gösterisinin” bir parçasıydı. Buna mukabil, Şah’ın Meşhed’e yürüyerek gerçekleştirdiği hac yolculuğu gibi, dini sıklıkla kendi siyasi gündemini gerçekleştirmek için kullanıyordu. Aynı zamanda saltanata çıkmadan önce İran’ı değiştirmek isteyen Şiî din adamlarıyla ilişkiler geliştirmişti. Bu, kamusal imajını sürdürmekten daha karmaşık bir meseleydi. Nihayetinde hem kendisine hem de dinî ulemaya fayda sağlayacak bir denge sağlamayı başarmıştı. Önemli ve yeni bir felsefi hareketin gelişmesine de izin vermişti. Şah Abbas, Şiî din adamları dışında dini şahsiyetlerle de ilişkiler kurmuştu. Şahın Hristiyanlara yönelik siyaseti, şahsi tutumunu yansıtacak salt dini taassuptan ziyade menfaatine göre şekillenen bir yapıya sahipti.

MEŞHED’E YÜRÜYEREK HAC YOLCULUĞU

Şah Abbas’ın hükümdarlığının erken dönemlerindeki, Noktavîler ve diğer ortodoks olmayan dini söylemlere yönelik tutumu ne olursa olsun nihayetinde İran’ı *gulûv* geçmişinden uzaklaştıracak bir istikamete sokmuştu. Şah Abbas’ın 1601 yılındaki, On iki İmam’dan sekizincisi İmam Rıza’nın Meşhed’deki türbesine gerçekleştirdiği hac ibadeti *gulûv* inancından sapmayı gösterdiği gibi, Şah’ın dini taassubu kamusal bir fiil olarak kullanmaya

kadir olduğunu, ilerideki siyasi ve ekonomik emelleri uğruna bundan istifade edebildiğinin bir göstergesi olduğunu sembolize etmekteydi.

Şah Abbas'ın Meşhed'e gitmesinin sebebi, buranın Özbeklere karşı askeri bir sefer başlatmak için gideceği Belh şehrinin güzergâhı üzerinde olmasıydı. Ama Şah Abbas'ın vakanüvisleri, Şah'ın Isfahan'dan Meşhed'e gidişini bir ahdini yerine getirmek için yaptığını ileri sürerler. Her halükârda ahdin ne olduğu belirsizdi. Bu onun ilk hac ibadeti değildi; Meşhed'den önce Erdebil'de atalarının türbesini ziyaret etmiş, şehre yalın ayak girmişti. 1601 yılındaki hac yolculuğunu eşsiz kılan şey Şah'ın Isfahan'dan Meşhed'e kadar tüm yolu- 700 milin [1126 kilometre-ed.n.] üzerinde bir mesafeyi- yürüyerek gitmiş olmasıdır. Meşhed, Şah'ın askeri seferinin nihai hedefi olan Belh yolu üzerindediydi.

Şah Abbas Isfahan'dan 13 Eylül 1601 yılında yola koyulduğunda maiyetindekiler, şahın kat ettiği yolu bir ip ile ölçmüşlerdi. Isfahan'dan Meşhed'e aralar vererek giden Şah Abbas, günde 11 mil [yaklaşık 17,7 kilometre, -ed.n.] yürüyerek yaklaşık 66 gün yolculuk yapmıştır. Yolculuğu esnasında halası Zeynep Begüm'ün hastalığı gibi Kaşan'dan Isfahan'a geri dönmesine neden olacak birkaç olayla ilgilenmesi gerekmişti. Kaşan'a dönüşte, iyileşen halasının ona eşlik etmesi ile Rus elçisi ve bir Hristiyan heyetinin gelişi, gecikmelere neden olmuştu. Kaşan'da iki Noktavî ona katılmış, yol boyunca Şah Abbas onların inançları hakkında bilgiler edinmiş, âdeta eski dini ilgileriyle son bir vedalaşma yapar gibi bu iki Noktavî'yi ve müritlerini bir kervansarayda vurdurdu. Şah Abbas nihayetinde kışın Meşhed'e varmıştı. Burada ilk olarak hayır işleri gibi faaliyetlerle meşgul olmuştu, yani dini vecibelerini yerine getirmiştir.¹ Şah Belh'e geçmeden önce kışı Meşhed'de geçirmişti.

1. TAA, 612/801.

Şah Abbas neden böyle bir yolculuğa çıkmıştı? İskender Bey Münşî, Şah Abbas'ın hac yolculuğuyla ilgili, Hz. Muhammed zamanında Bizans imparatoru Heraklius'un, Konstantinopolis'ten Kudüs'e yaptığı iddia edilen yolculuğuyla karşılaştırarak "resmî" bir yorum sunar. Her ne kadar mevcut kanıtlar Heraklius'un tüm yolu yürümediğini gösterse de İskender Bey, Şah Abbas'la karşılaştırıldığında Heraklius'un hac yürüyüşünün lüks ve yavaş olduğu iddiasını geliştirir. İskender Bey bu karşılaştırmayı yaparak Şah Abbas'ın, geniş bir imparatorluğun büyük Hristiyan hükümdarına göre daha mutaassıp ve kendini dine adanmış, hayırsever büyük bir imparator olarak gösterir. Bu bir tesadüf olmasa gerek zira bahsi Kudüs daha sonra Osmanlı imparatorluğunun bir parçası haline gelmişti.

Hac yolculuğunun resmî Safevî anlatılarında sırf dini bir amaçla gerçekleştirildiği fikrine karşın, Charles Melville Şah Abbas'ın çeşitli ekonomik, siyasi ve dini güdülerle Meşhed'e yürüdüğünü ileri sürer.² Şah Abbas, Agra'dan yola çıkarak evliyadan Muînüddin Hasan el-Çiştî'nin Ajmer'deki türbesine [Hoca Garip Nevaz olarak da bilinir, 13. yüzyıldan bir mutasavvıf, -ed.n.] türbesine kadar genellikle yolun bir kısmını yürüyen ve bir keresinde de toplam yaklaşık 230 mil [370 kilometre ed.n.] olan mesafeyi 16 günde kat eden, çağdaşı Babür İmparatoru Ekber'den esinlenmiş olabilirdi. Şah Abbas'ın başlıca ekonomik hedefi, Özbeklere karşı yürüttüğü savaş sonrası Meşhed'e olan ilgiyi artırarak, Horasan bölgesinin ekonomik olarak yeniden gelişmesini sağlamaktı. Osmanlılarla olan çatışmalar yüzünden bir seferde Irak'ın Şîî türbelerine, Mekke ve Medine'ye hac yolculuğunun mümkün olmadığı dönemlerde Doğu İran'ı destekleyerek siyasi çıkar sağlayacaktı, sonunda Bağdat'ın Osmanlılardan 1624'te alınmasıyla Irak'taki mekânları da ziyaret etti. Hac ibadetinin önemini vurgulayarak Safevî topraklarındaki yerlerin ihtiyaç duyduğu gelirin İran sınır-

2. Melville, "Pilgrimage," 195-199.

larında kalmasını temin edebildi. Şah Abbas'ın, Meşhed'in, İran halkı için resmî bir hac alternatifi olarak işlev görmesini hedefleyip hedeflemediği konusu açık değildir ancak buna rağmen, Şahın hac yolculuğu Meşhed'e dikkatleri çekmiş ve onun türbeye hamilik etmesini sağlamıştı. Dahası, Orta Asya'dan gelen hacıları ağırlaması Şah Abbas'a uluslararası sahnede itibar kazandırmıştı.

ŞAH ABBAS VE ÂMİLÎ ULEMASI

Meşhed'e hac yolculuğu yapmak Şah Abbas'ın dindar ve adanmış Şîî Müslüman imgesini güçlendirmiş olsa da onun ulemayla ilişkisi çok daha karmaşıktı. Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde "İran'ın Şiîleşme" süreci devam ederken Safevî Şiîliği, yükselen bir ulema sınıfının yardımıyla kendini dönüştürdü. Şahın ulemayla ilişkisi, Rula Jurdi Abisaab'ın yakın zaman önce belirttiği gibi, "kontrollü bir iş birliği ve direniş süreci" idi.³

Bir bakıma, Şah İsmail'in, Şiîliği resmî devlet dini olarak kabul etmesinden kaynaklanan sorunlar ve başarılar Şah Abbas'a miras kaldı. O tahta geçtiği zaman, ortodoks Şiîlik, daha önce başlıca geleneksel Şiîlik ve tasavvuftan oluşan dini bir alana hâkim olmaya başladı. Karmelitlerin Şah Abbas döneminde İran'a yaptığı ziyaretin raporu, din adamlarının artan gücünü şöyle anlatıyor:

Kendilerini Tanrı'nın hizmetine adanmış iki tür kişi var: Birincisi "Mollalar". Molla, "bilgili adam" veya "hekim" anlamına geliyor. Yöneticiler ve diğerleri tarafından saygı görüyorlar ve sorumlu oldukları camileri var. Kendilerini davalarına adanmış diğer tür insanlara "derviş" diyorlar ve onlar (diğerlerinden daha fazla) terk-i dünya yapabildiklerini iddia ediyorlar.⁴

3. Abisaab, *Converting* , 55.

4. *Carmelites* I, 156–157.

Bu alıntının da belirttiği gibi, hükümdarlığının bu aşamasında şahın cömertliğinden Sufiler veya dervişlerden çok din adamları veya mollalar yararlandı. Şîî din adamlarının en önemli gruplarından biri, ülkenin dışından, özellikle de Suriye'deki Cebeliâmil bölgesinden (günümüzde Lübnan'ın güneyi) İran'a gelenlerdi. Şah Abbas'ın, İran'a vardıklarında İslam'a geçen çok sayıda *gulâmın* eğitilmesine yardımcı olmaları ve İran'ın ortodoks Şîîliğe geçiş sürecini devam ettirmeleri için onlara ihtiyacı vardı. Ayrıca, Safevî devletinin Osmanlılardan tefrik edilmesi için İran'a eşsiz bir Şîî kimliği verilmeye çalışılmış da olabilirdi. Bununla birlikte, Şah din adamlarını oldukça yakın gözetim ve kontrol altında tutmaya ve çok bağımsız davranmalarını engellemeye çalıştı.

ORTODOKS ŞİİLİĞİNİ SİSTEMLEŞTİRME: ŞEYH BAHÂÎ

Âmilî din adamlarının İran'a yerleştikten sonra üstlendiği görevler arasında Şîîliğin ritüellerini ve ilkelerini basit ve açık bir dille açıklamak ve Şîî içtihatını sistematikleştirmek ve yazılı hale getirmek vardı. Şah Abbas, başkenti Isfahan'a taşıdıktan sonra oraya yerleşen yetenekli ve istidatlı âlimlerden yararlanarak, Şîî öğreti ve inancını çok sayıda insana ulaştırmak için bu çabalara bizzat öncülük etti. Bu projeyle bağlantılı başlıca kişilerden biri, daha çok Şeyh Bahâî olarak bilinen Şeyh Bahâeddin el-Âmilî'ydi.

Şeyh Bahâî, çağdaşlarının çoğunun gözünde, İskender Bey Münşî'nin de dediği gibi "çağının en önde gelen âlimi" idi.⁵ Cebel-i Âmil doğumlu Şeyh Bahâî, Şah Tahmasb'ın On iki İmam Şîîliğini desteklediği bir dizi şehre şeyhülislam veya müftü olarak atadığı babasıyla genç yaşta İran'a geldi.

5. TAA, 157/249.

Şeyh Bahâî, oldukça genç yaşta önemli dini konumlara ulaştı. Bununla birlikte, Şah Abbas başkenti İsfahan'a taşıyınca kadar öne çıkan biri değildi. Şeyh Bahâî, o sırada şehrin şeyhülislamı oldu. Şeyh Bahâî'nin etkisinin boyutu, bir şiirinin Şeyh Lûtfullah Camii'nin kitabelerinin bir parçasını oluşturmamasından ve diğer Şîî din adamlarının onu sıradan ulemadan biri olarak değil, bir *müceddid*, yani bir hadise göre dini yenilemek için her yüzyılın başında ortaya çıkacağı söylenmiş bir şahsiyet, olarak görmesinden anlaşılabilir. Ulemadan meslektaşlarının da saygı duyduğu Şeyh Bahâî, Şah ile yakın bir ilişki içindeydi. İskender Bey bize "Şah onu sürekli yanında tuttu; Şah hem başkentteyken hem de bir yere seyahat ederken, onun refakatinden zevk almak için onun evini ziyaret ederdi." diyor.⁶ Şah Abbas, Şeyh Bahâî'nin dostluğunu takdir ederken, buna karşın Şeyh'in Şah'ın ailesine ve saraya karşı tutumu şu sözlerinde olduğu gibi şaşırtıcı bir şekilde çelişkili ve hatta düpedüz düşmancaydı: "Babam İran'a gelmeseydi Şah'ın arkadaşlığıyla uğraşmazdım."⁷ Şeyh Bahâî'nin saraydaki konumu, Şah'la yakınlığı ve İsfahan'ın bürokratik yapısının bir parçası olması, bu karmaşık kişiliğin yalnızca bir yönünü yansıtır. Zaman zaman, Nurbahşî ve Nimetullahî Sufi şecerelerinde görülen bir derviş kisvesine büründüğü de bilinir. Bu, Şah Abbas'ın çabalarına rağmen Sufi dürtülerinin İsfahan evresine kadar hayatta kaldığını belirtiyor.

Bilimden şiire, edebî antolojilerden külltlere kadar çok çeşitli konularda yüzden fazla eser yazan Şeyh Bahâî, son derece üretkendi. Onu tamamen ya da sadece "kanun yanlısı" olarak nitelemek yanlış olsa da *Câmi'-i 'Abbâsî* onun en ünlü eseriydi ve şer'î Şîîciliğin popülerleşmesine katkıda bulundu. Şeyh Bahâî, Şah Abbas'ın, Şîîler ve gulâmlar da dâhil olmak üzere tüm halkın

6. TAA, 157/249.

7. Abisaab, *Converting*, 59–60.

Şîî dini gerekliliklerine âşına olması için onu bu kitabı yazmakla görevlendirdiğini ve ayrıca Şahın bu kitabın herkesçe yararlanabilmesi için açık ve anlaşılır bir şekilde yazılmasını istediğini söylüyor. Şeyh Bahâî'nin kitabı, abdest, namaz, zekât, oruç, hac, nikah ve talak, darp mağdurlarının tazmin edilmesi, hayvanların öldürülmesinde caizler ve yasaklar, avlanma ve yeme içme gibi çeşitli konuları kapsayan 20 bölüme ayırdı. Şah Abbas'ın böyle bir eser yazdırması, imparatorluğunun Şîî uygulamaları ile Osmanlı'nın devlet Sünniliği arasında kesin bir ayrım oluşturmaya çalıştığını da gösterir.

CUMA NAMAZI MESELESİ

Şeyh Bahâî'nin *Câmi'-i 'Abbâsî*'de ele aldığı konulardan biri, zamanının en çok tartışılan dini meselelerinden biri olan, Cuma namazının On ikinci İmam'ın gaybında [yokluğunda] kılınmasına izin verilmesiydi. Bu tartışma önemliydi çünkü Şah Abbas'ın ve Şîî fakihlerin sahip olduğu güç ve hakimiyet arasındaki gerilim bu meselenin tartışılmasıyla öne çıkar. Geleneksel olarak Cuma namazı, yüzyıllardır Sünnî İslam'ın dini tezahürünün bir parçasıydı. Cuma namazı ezan, namaz, vaaz veya hükümdarın adının geçtiği bir hutbe içeriyordu. Ancak Şiîliğin bu uygulamaya bakış açısı farklıydı. Şîî fakihler Cuma namazlarına iştirak için bazı hükümler koymuş olsalar da genel olarak iştirak desteklenmiyordu, çünkü İmamlar, bu hizmeti yürüten tek meşru kişiler olarak kabul edilirdi. Bu nedenle başka herhangi kimse, İmamların hakimiyet hakkının gâsıbı olarak görülüyordu. Son İmamın ölümünden sonra durum daha da karmaşık bir hal aldı çünkü İmam artık namaz kıldırarak başka birini tayin etmek için hayatta değildi. Bazı Şîî alimler Cuma namazının caiz olduğunu, bazıları ise olmadığını belirttiği için bu konuda mutabakata varamadılar.

Şah İsmail ve Şah Tahmasb dönemlerinde, çeşitli Şîî alimler Cuma namazı tartışmasının üstünde durdular. Şah İsmail, İran'da hem iktidarını hem de Şîîliği pekiştirmek için Cuma namazını kaldırtmak istedi. O zamanın en önde gelen din uzmanı Âmilî alimi el-Karakî, Cuma namazının farz olmadığını ancak kıdemli bir din adamı tarafından tayin edilecek vasıflı bir müçtehit tarafından kaldırılması koşuluyla caiz olduğunu belirtti. Teorik olarak, bu görüş din adamlarına hükümdardan bağımsız büyük bir güç veriyordu. Bununla birlikte, el-Karakî kadar önemli olan diğer din adamları onun fikrine katılmadılar ve bu nedenle, Cuma namazı Şah İsmail'in zamanında ve ölümünü izleyen ilk yirmi yılda tam anlamıyla kılınmadı. Şah Tahmasb'ın hükümdarlığı sırasında, Cuma namazının kılınması üzerine, önceki yüzyıllardaki Şîî fakihlerden farklı görüşlerini yansıtan bir dizi fikir ortaya çıktı: Bazıları Cuma namazının isteğe bağlı olduğunu, bazıları gerekli olduğunu, bazıları ise hiç izin verilmesi gerektiğini söyledi. Bir fakihin namazı onaylamasına gerek olup olmadığı konusunda da anlaşmazlık vardı. Nihayetinde, Şeyh Bahâî'nin babası Hüseyin b. Abdüssamed (ö. h. 984/ m. 1576) Cuma namazlarının farz olduğunu ve bir fakihin namaz edâ edilirken mecburen bulunmasının gerekmediğini söyledi. Bunun sonucunda İran'ın bazı şehirlerinde Cuma namazı kılınmaya başlandı.

Cuma namazı meselesi Şah Abbas dönemine kadar çözüme kavuşmadı. Konunun çözüldüğünü gösteren en iyi kanıt, cemaat ibadetlerinin yapıldığı, 3. Bölümde anlatılan Şah Camii'nin inşasıydı. Buna ek olarak, hem Şeyh Bahâî (*Câmi*-i '*Abbâsî*'sinde) hem de büyük din alimi Mir Damad, Cuma namazının kılınmasına cevaz verdi ve zorunlu olmadığını belirtti.

Üçüncü bir alim de, İsfahan'daki Şah Meydanındaki Şeyh Lütfullah Camii'ne adını Şeyh Lütfullah olarak bilinen Lütfullah el-Meysî, Cuma namazının farz olduğunu, isteğe bağlı olmadığını söyleyecek kadar ileri gitti ve camisinde Cuma namazını kaldırdı.

dı. Ancak bu bakış açısı çok fazla desteklenmedi. Şeyh Lûtfullah, İsfahan'ın şeyhülislamı olan bir başka Âmilî alimiydi. Safevî devletini büyük ölçüde destekleyen ve Şahın tam desteğinden yararlanan bu alimin kızıyla Şah Abbas evlenmişti. Fakat bu desteğin bir bedeli vardı. Şeyh Lûtfullah, eski meydan ve İsfahan'ın eski Cuma camisi ile ilişkilendirilen bir grup tüccar ile çatışmalar yaşadı. Bu kişilerden biri, bir esnaf loncası üyesi, “birkaç seyyid ve âyanın mahkemesine” giderek Şeyh Lûtfullah'ı “kutsal kanunu kaldırmak, yenilik yapmak ve bir dizi dini uygulamada kaynak uydurmak” ile suçladı.⁸ Bu anlaşmazlığın temeli muhtemelen yeni meydanın eskisinin ekonomik gücünü gölgede bırakması ve onunla bağlantılı tüccar ve loncaların güç ve itibar kaybetmesi gerçeğine dayanıyordu.

ISFAHAN OKULU

Şeyh Bahâî'nin yazıları gibi, onun çağdaşlarından ikisi olan Mir Damad (ö. 1631) ve Molla Sadrâ'nın [ö. 1050/1641] bilimsel eserleri de fakihiğinin ötesine geçecek başka araştırma alanlarını da kapsıyordu ve geniş bir konu yelpazesine sahipti. Nitekim, “İşrakî felsefe okulu” ve “İsfahan Okulu” dâhil olmak üzere birçok isim tarafından sonradan tanınacak bir felsefenin açığa çıkarılmasına yardımcı oldular. Şah Abbas, bu entelektüel faaliyeti açıkça olmasa da onayladı. Bu “okul” ile bağlantılı alimleri belirli metinler yazmaları için görevlendirdi ve onlar bazı incelemelerini Şah'a takdim ettiler. Şah Abbas bu okulun, Safevî Şiîliğine, Sünni Osmanlılar ve Babürlerle rekabet edebilecek zihni bir derinlik ve olgunluk sağladığını fark etmiş olabilir.

Seyyid Muhammed Bekir Esterâbâdî, Mir Damad olarak biliniyordu. “Damat” unvanı ona Şah İsmail'in hükümdarlığı

8. Abisaab, *Converting*, 83-84.

sırasında İran'a gelen ilk nüfuzlu Âmilî alimi olan el-Karakî'nin damadı olan babasından miras kalmıştır. Mir Damad, İran'ın Esterâbâd şehrinde doğmuştur. Şeyh Bahâî'nin babası Şeyh Hüseyin b. Abdüssamed el-Âmilî de dâhil olmak üzere birçok alimle çalıştı ve Şeyh Bahâî'nin yakın arkadaşı oldu.

Mir Damad, Şeyh Bahâî gibi oldukça üretkendi. Felsefe ve kelam konuları üzerine yazılar yazdı. *Hikmet-il-İşrâk*⁹ olarak bilinen bir felsefe okulunun kurucusu ortaçağ yazarlarından Sühreverdi'nin (1154–1191) felsefesine dolaylı bir gönderme olan “İşrâkî” mahlasıyla şiirler yazdı. Sühreverdi, tutarsızlıklar ve belirsizlikler içerdiğine inandığı Aristo'nun bilimsel yöntemini eleştiriyordu. Bilimsel bilginin evrenselliğine karşı çıktı ve “bilimsel bir ilke olarak geleceğin rastlantısallığını”¹⁰ ileri sürdü. Felsefi yazılarından dolayı Mir Damad, Aristo ve Farabî'den sonra “üçüncü filozof” olarak kabul edildi.

Mir Damad'ın nesrinin yoğun ve okuması zor olduğu herkes tarafından biliniyordu. Abisaab, bu tarzı bilinçli olarak kullandığını, fikirlerinin geniş bir şekilde anlaşılmasını istemediğini ve daha da önemlisi Şah'ın onayını almayı umduğunu iddia etmiştir.¹¹ Şah Abbas, Mir Damad'ın felsefi araştırmalarına bizzat karşı çıkmadı –belki onları anlamadı– ve dahası, Mir Damad'ı Hintli alimlerin sorduğu sorulara yanıt olarak en az bir eser yazması için görevlendirdi. Bu eser *el-Cezâvât*'tı. Hintli alimler Musa'nın neden Tanrı'nın kendisine görüldüğü *Yanan Çalı*'nın ateşinde yanmadığını sordular. Bu Farsça incelemede Mir Damad, bu soruyu daha büyük zaman, yaratılış, öz ve varoluş meseleleri ve Tanrı'nın tüm bunlarla olan alakasıyla ilişkilendirir. Mir Da-

9. Akılcılığa (rasyonalizme) karşı çıkarak hikmeti, felsefeyi, felsefi bilgiyi keşfe, zevke, ilhâma dayandıran, bilginin ancak bu yolla gerçekleşeceğini, Allah tarafından kalbe konulacak bir nur, bir doğuşla meydana gelebileceğini kabul eden felsefe doktrinini.

10. El2, “Suhrawardî”.

11. Abisaab, *Converting*, 75.

mad ayrıca “ezelî ile yaratılmış arasındaki ilişkiyi”¹² incelediği es-Sırâtü'l-müstakîm adlı eserini Şah Abbas'a sundu. Mir Damad'ın en önemli eserlerinden biri olan *Kitâbü'l-Kabesât* veya “Ateşli Kıvılcımlar Kitabı”, İbn Sina'nın Tanrı, yaratılış ve evren arasındaki ilişkiler hakkındaki fikirlerini ele alır ve tadil eder. Sühreverdî'ye ek olarak Mir Damad, birçok çağdaşı gibi, Eflatun, Aristo ve İbn Sina'nın yazılarına zamanının felsefi söyleminin çok yönlü doğasını yansıtan Şîî felsefi unsurlarını ekleyerek, yoğun bir şekilde onlardan yararlanmıştı.

Mir Damad'ın en önde gelen öğrencisi, Şeyh Bahâî ile de çalışmış olan Sadreddin-i Şîrâzî idi. Molla Sadrâ olarak bilinen Sadreddin-i Şîrâzî, hayatının çoğunu Şiraz'da ders vererek ve yazı yazarak geçirdi. “İsfahan Okulu”na yenilikler getirdiği gibi, İbn Sina, İbnü'l-Arabî ve Sühreverdî gibi önemli ortaçağ düşünürlerinin kadim düşünce tarzlarına da önem verdi. Ayrıca İsmailî Şîiliğinden ve başka birçok yerden gelen fikirleri de düşüncesine dâhil etti. Bu sentezin sonucu, bugün bazen “aşkın bilgelik” veya “aşkın teosofi” olarak anılan bir felsefe ortaya çıktı. Molla Sadra, mistisizm, tefsir ve kelam gibi çok çeşitli konularda yazılar yazdı. En çok bilinen eseri, *el-Esfârü'l-erba'a* (Dört Yolculuk), Tanrı ile olan ilişkisi aracılığıyla ruhun yolculuğunu anlatır.

ŞAH ABBAS VE HİRİSTİYANLIK

Şah Abbas, din adamlarıyla ilişkisini sadece Şîîlerle sınırlamadı. Ermeniler ve Gürcüler gibi Doğu Hıristiyan kiliselerine bağlı önemli sayıda Hıristiyan, Safevîlerin bölgesel genişlemesi ve tehcirleri sonucunda İran'a gelmişti. Bu insanların çoğu, Roma'daki papanın otoritesini tanımıyordu ve bu nedenle, Avrupa'dan İran'a genellikle diplomatik elçiliklerin görevlileri olarak veya

12. EIR, “Damad”.

Şah Abbas'ı Hıristiyanlığa geçirmek için gelen Katolik ve Protestan Hıristiyan misyonerlerle görüşleri farklıydı.

İsfahan o sırada üç büyük Katolik misyonuna ev sahipliği yapıyordu: Agustinyen, Karmelit ve Kapusen. Bu gruplar birbirleriyle ve Yeni Culfa'da kurulan Ermeni cemaati ile etkileşime girdi. Şah Abbas, çoğu zaman bu misyonerlere samimi bir misafirperverlikle yaklaştı, ancak bazen bir grubu diğerine karşı sürdürdü. Şah Abbas'ın misyonerlere olan ilgisinin ve misyonerlerin de ona olan ilgisinin bir kısmı, Osmanlı karşıtı bir Safevî-Avrupa ittifakı kurma yönündeki karşılıklı umutla ilgiliydi. 5. Bölümde daha ayrıntılı olarak tartışılacak olan bu mesele, Şah Abbas'ın, ülkesindeki Avrupalı Hıristiyanlara davranışını şekillendirmede rol oynadı. Dahası, İran'daki misyonerler sayıları ve etkileri bakımından çok önemli değilken, varlıkları İran'daki çeşitli Hıristiyan gruplar arasındaki farklılıkların su yüzüne çıkmasına neden oldu ve Şiiliğin Hıristiyanlık karşıtı polemik eserler üretmesine yol açtı.

Yerel Hıristiyan nüfus ile Avrupalı misyonerler arasında ortaya çıkan çatışmanın bir örneği ve Şah Abbas'ın bu çatışmalara dâhil olma şekli, Agustinyen ve Ermeni toplulukları arasındaki ilişkilerde görülebilir. 1602'de İspanya ve Portekiz'in siyasi temsilcileri olarak İran'a gelen Katolik Agustinyenler, Şah Abbas'ın onayı ve malî desteğiyle İsfahan'da bir misyon kurmuşlardı. İsfahan'da kurulduktan sonra Augustinyanlar, Yeni Culfa Ermeni meslektaşlarıyla bir araya geldiler ve Ermeni patriği IV. David'i papanın Roma'daki yetkisini kabul etmesi için ikna etmeye çalıştılar. 1607'de Augustinyan lider Diogo de Santa Ana ile yapılan birçok görüşme ve tartışmadan sonra, patrik, birkaç piskopos ve rahiple birlikte papaya teslim etmeyi kabul ettiği bir itaat mektubunu imzaladı. Bunu yapmak için Augustinyenlerin vaat ettiği ekonomik teşviklerden, papalık otoritesi altında olsa bile Ermeni kilisesinin lideri olarak tanınmaya kadar uzanan çeşitli nedenleri vardı. IV. David, papaya ikinci bir itaat mektubu göndererek papadan maddi destek ve

Şah Abbas'ın Ermenilerin istedikleri gibi ibadet etmekte özgür olmalarını sağlamasını istedi. Ancak Culfalı Ermeni din adamlarının Roma ile birleşmeye yönelik çeşitli mezhepsel itirazları vardı. Örneğin, Ermenilerin Roma ile birleşmeleri halinde kendi yöntemleriyle ibadet edip edemeyecekleri konusunda bazı endişelere sahiptiler. Bazı önemli Culfalı tacirler de IV. David mektubu imzaladığı için mutsuzdu. Sonunda Ermeni patriği, papaya itaat mektubunu geri çekti.

Olayların bu şekilde ilerlemesinden memnun olmayan Augustinyenler, Ermenileri Katolik kilisesine katılmaya ikna etmesini istemek için Şah Abbas'la buluştu. Başlangıçta Şah Abbas bunu kabul etti, hatta Augustinyenlerin şaşkınlığına rağmen Ermenilere Augustinyenlere uymalarını emredeceğini söyledi. Ancak bundan kısa bir süre sonra Şah Abbas, Kutsal Roma Habsburg İmparatoru II. Rudolf ve Osmanlı Padişahı I. Ahmed'in Zitvatorok Barış Antlaşmasını [1606] imzaladıklarını öğrenince tutumunu değiştirdi. Bu antlaşma, Avrupalı hükümdarların Şah Abbas'a yazdıkları mektuplarda savundukları Osmanlı karşıtı Safevî-Avrupa ittifakının gerçekleşmeyeceğinin açık bir işareti olduğundan, Şah Abbas kendine ihanet edildiğini hissetti. Augustinyenleri tekdir etti ve nihayetinde, Yeni Culfa Ermenilerini Katolik kilisesi ile birleştirme girişimi başarısız oldu.

Bu siyasi bağlam, Şii din adamlarının neden Hristiyanlık ve Yahudiliğe karşı bir dizi siyasi savunuyu yazdıklarını açıklamaya yardımcı oluyor. Bu süre zarfında Şah Abbas, Portekizlileri [Basra] Fars Körfezinden çıkarmış ve Hürmüz Adasındaki kalelerini yok etmişti. Şah Abbas ile Portekizliler arasındaki ilişkiler kötüye giderken Şah Abbas hem Hürmüz sakinlerini hem de Ermenileri İslam'a çevirmeye çalıştı. Şah Abbas, bu Hristiyan karşıtı çalışmaların bir kısmının emrini bizzat vermişti.

Bu projede en çok görev alan kişilerden biri, Ahmed Alevî olarak bilinen Mir Seyyid Ahmad el-Alevî el-Âmilî'dir (ö. takriben 1644-1650). Alevî, Mir Damad'ın öğrencisi, kuzeni ve dama-

dıydı. Ortaçağ Şîi alimi Nasîrüddîn et-Tûsî'nin iki risalesi üzerine yazdığı şerhlerinden en az birini Şah Abbas'a ithaf etti. Alevî, Arap alfabesiyle yazılan İbranice İncil konusunda uzmanlığa sahipti ve Yeni Ahit'e büyük bir aşinalığı vardı. Alevî, Cizvit Jerome Xavier'in Babür imparatoru Cihangir için Hindistan'da yazdığı bir Hristiyan polemiğine cevaben bir risale yazdı. Aslen Portekizce olan Xavier'in eseri İspanyolca ve Farsçaya çevrildi. Alevî, eserlerinden birinde İncil'in gerçekliğini ve İsa'nın peygamberliğini reddetti. Böylece, Abisaab'ın da belirttiği gibi, Alevî'nin incelemelerinde, Şah Abbas'ın, entelektüel savaşa girmek ve Portekizlilere karşı siyasi gündemini desteklemek için ulemayı nasıl kullandığını görüyoruz.¹³

Şah Abbas'ın Hristiyanlığa olan ilgisi din adamlarını bu dine karşı reddiye yazmaya teşvik etmekle sınırlı değildi. Krallığındaki çeşitli dini temsilciler arasındaki ilişkilerle uğraşırken ve sıklıkla farklı hizipleri birbirine düşürürken, aynı zamanda misafirleriyle çok çeşitli dini konuları tartışmaya gerçekten ilgi duyuyordu. 1621'de Aziz Francis [Assisili Françesko, Fransisken Tarikatının kurucusu] Pederi Vincent, İran'a ilk Karmelit görevinden yaklaşık on dört yıl sonra, Şah'ı görmek için döndü. Şah Abbas'la İsfahan'da sarayın özel kısımlarında buluştu. Burada Şah, bir İngiliz "casus" ya da baş tüccar, Lüteriyen bir vaiz ve dört tercüman da dâhil olmak üzere birkaç kişiyle birlikte yerde oturuyordu. İngilizler Şah'a hediyelerini vermek için oradaydı. Görünüşe göre Şah Abbas, bu ziyareti İngilizler ve Papaz Vincent'ı dini bir tartışma içine sokmak için bir fırsat olarak gördü, çünkü iki gün önce İngilizlerle Katolikliği eleştirdikleri bir toplantı yapmıştı. Bu buluşmanın bir sonucu olarak Şah Abbas, Protestanlık ile Katoliklik arasındaki farkları öğrenmek için Peder Vincent ve arkadaşını İngiliz temsilcileriyle bir araya getirmeye karar verdi.

13. Abisaab, *Converting*, 79-81.

Papalık, özgür irade ve Hıristiyan haçı gibi konuları kapsayan bu geniş kapsamlı tartışmalarda, Şah Abbas'ın dini sempati-leri, Protestanlardan ziyade Katolik misafirleri üzerineydi, ancak en azından bir örnekte kendi İslami müktesebatı sebebiyle her iki tarafın da yanında olmadığı bir durum oldu. Şah, "İngiliz'in" (yani Protestan'ın) oruç tutmanın ilahi bir emir olmadığını, bunu "saçma bir sahtelik ve hata" olarak nitelendirmesi üzerine Katoliklerle hemfikir oldu. Çünkü Katolikler İngiliz'in öne sürdüğü fikre karşı olarak bu fikrin "çok büyük bir hata ve sahtelik olduğunu, Musa'nın kanununda, İncil'de ve Kuran'da oruç, dua ve tövbenin var olduğunu, güzel işlerin tüm peygamberler tarafından tavsiye edildiğini" söylemişlerdir.¹⁴

Özgür irade ile ilgili olarak, Şah Abbas Katolik Karmelitlerle hemfikir oldu ve papazlar ona İngilizlerin özgür irade fikrini reddettiğini söylediğinde çok öfkeleni. Elbette, papazlar akıllıca davranarak Protestanların bu tavrını "Türkler'in (Osmanlılar) inançlarına benzetmişler ve Şah'a Karmelit papazlar şöyle demişlerdi:

"İngilizler kafirdirler ve özgür iradeyi reddeden, tüm kötü insanların ve şeytanların yaptıklarının zorunlu olduğunu söyleyen Türkler gibi bir mezhebe sahiptirler. İnsanlar daha az kötülük yapamaz, çünkü bu Tanrı'nın emridir: yani onlar (İngilizler) iyi ya da kötü her şeyi Tanrı'nın yaptığını söylüyorlar."

Bu ifade, Şah'ın İngilizlerin tutumuna karşı sayısız argüman öne sürerek büyük bir şevkle konuştuğu bir "vaaz" vermesine neden oldu.¹⁵

Şah Abbas, papalık yaşını ve Katolik dinini tartışırken yine Katoliklerin yanında yer aldı. Kral, kilisedeki bölünmeden önce İngilizlerin papanın otoritesini kabul ettiğini öğrendikten sonra bu tavrı takınmış görünüyor. Belki de İngiliz Hıristiyan-

14. Carmelites I, 250.

15. Carmelites I, 251.

lığı ile Osmanlı Sünniliği arasında papazların daha önce yapmış olduğu benzetmeden yola çıkarak, Şah Abbas şöyle demişti: “Tıpkı Sünniler ve Türk sapkınlarının önceliği Hüseyin’e değil de Ömer’e atfetmesi gibi... İngilizler, Roma’nın Papası olan İsa’nın papazına itaat etmiyorlar ve bu yüzden onlar kafirdirler.”¹⁶

Şah Abbas, İsa’nın çarmıha gerilmesi konusuna gelindiğinde hem Katolik hem de Protestan inançlarına karşı çıktı ve İsa’nın gerçekten çarmıha gerilmediğine dair yaygın İslami inancı tekrarladı:

*Biz İsa’nın Tanrı’nın Ruhu olduğunu ve Yahudiler tarafından çarmıha gerilmediğini düşünüyoruz. Yahudilerin onu çarmıha germek istediğini gören Tanrı, onu Ruh olarak cennete çekti ve İsa’nın özelliklerini O’nu satan Yahuda’ya verdi. O’na çok benzediği için Yahuda’yı çarmıha gerdiler.*¹⁷

Şah Abbas, Hıristiyanlığa olan ilgisini saray duvarlarıyla veya küçük dini lider gruplarıyla yaptığı nadir toplantılarla sınırlandırmadı. Halk arasında, İsfahan’da ve başka yerlerde yaşayan Hıristiyan toplulukların üyeleriyle, muhtemelen ekonomik nedenlerle açıkça etkileşime girdi. Örneğin, Şah Abbas, Augustinyenler ve onların inançları hakkında bilgi edinmekle gerçekten ilgili gibi görünüyordu. 1608’de kiliselerini ilk kez ziyaret etti ve oradaki İsa ve Meryem’in ikonalarına saygı gösterdi. Noel günü kiliseye gitti, hatta maiyetindeki din adamlarını üzme pahasına Augustinyenlerin tatillerinde domuz eti yemelerine ve şarap içmelerine müsaade etti. Başka bir örnekte, Şah Abbas, haçların İsfahan’daki Zâyende Nehrine daldırıldığı bir Ermeni dini törenine katıldı. Bu halka açık ritüelde, Ermeniler ve İsfahanlılar ritüeli izlemek için kıyıda toplandılar. Şah Abbas ve Ermeni

16. Carmelites I, 252.

17. Carmelites I, 251.

patriği ayının yapılacağı nehrin ortasında küçük bir “adacığa” ulaştığında, Şah huzursuz oldu ve tüm tören boyunca törenin idarecisi olarak hareket ederek katılımcıların nerede duracaklarına ve ne yapacaklarına dair emirler verdi. Tören bittikten sonra, günün geri kalanını ve gecesini, dini konuları tartıştığı ve bazı kutsal emanetlerini görmek istediği “baş Ermeni” Hoca Safar’ın evinde geçirdi. Şah Abbas’ın emanetlere, onları başının üstünde tutarak ve öperek gösterdiği saygı, orada bulunanlar için büyük bir sürpriz oldu.¹⁸

Aynı gün Şah Abbas, bir Ermeni röliğinin¹⁹ bir kısmını -bir Ermeni azize ve şehit olan Rhipsima’nın (ö. yaklaşık 290) vücudundan olduğu iddia edilen bir kemiği- Karmelit Papazlarından birine hediye etmeye karar verdi. Della Valle, olayı şöyle anlatıyor:

*Daha da şaşırtıcı olan Şah’ın hediye etmek üzere Ermenistan’ın meşhur bakiresi ve şehidesi Azize Ripsima’nın röliğini eline almış ve dokunmakla kalmayıp Azize’nin kemiğini kendi eliyle kırarak onu temiz bir kâğıt parçasına sarmış ve Karmelit pis-kopos vekiline vermiş olmasıdır. Bu durumun Müslüman bir hanedanda olması ve Ermeni ruhbanın bu denli hoşgörülü davranmış olmaları orada bulunan iki Agustinyen keşişi hayrete düşürmüştür.*²⁰

DİN VE HÜKÜMRANLIK

Şah Abbas, kişisel dindarlığı açısından, Meşhed’e ve Erdebil’e yaptığı sayısız hac ziyaretinde görüldüğü gibi, dini bağlılığın umuma açık gösterilmesinde ustaydı. Onun bu imajı yazılı bir

18. Carmelites I, 245.

19. Latince “kalıntı” anlamına gelir. Hristiyanlıkta azizlerden geri kalan eşya ve vücut parçalarına verilen isimdir -ed.n.

20. Carmelites I, 245-246.

şekilde kayıt altına da alınmıştı: Saray tarihçilerinden biri olan Münecim Yezdî, sürekli olarak ondan “Ali’nin eşîğinin köpeği” olarak bahseder. Köpekler genellikle İran edebiyatında alçakgönüllülüğün sembolü olarak görülüyordu ve bu şekilde Yezdî, Şah Abbas’ın ilk İmam’a karşı oldukça itaatkâr olduğu fikrini desteklemişti. Ancak konu fıkha geldiğinde, Şah Abbas’ın İslami ve Şiî normatif uygulamalarıyla ilişkisi daha karmaşıktı. Örneğin son araştırmalar gösteriyor ki, İslam hukukuna göre genellikle alkol içilmesi yasak olmasına rağmen, Şah Abbas imparatorluğunda bazen alkolü yasakladı, bazen de içilmesine izin verdi. Bir defasında, 1603’te Kızılbaşlara yapılan bir sefer sırasında, şarabın ölüm acısına karşı içilmesi yasaklandı.²¹

Bununla birlikte, diğer zamanlarda, Şah şarap içmekten hoşlanıyor ve İran’a seyahat edenleri ve ziyaretçileri alkol tüketmeye davet ettiği meclisler düzenliyordu. Nitekim, şenlik düzenleme (içki dâhil), avlanma ve savaşma gibi faaliyetler, Şah Abbas’ın aktif ve coşkulu bir şekilde uyguladığı geleneksel Pers krallığının önemli yönleriydi. Çok çeşitli birincil kaynaklara göre, Şah Abbas’ın meclisleri “asla sarhoş alemlere dönüşmeyen neşeli meclisler olurdu.”²² Şah, bir meclisinde Pietro Della Valle ile bulunduğunda, onu karşıladı ve şarap sunulmasını emretti. Ancak Della Valle, sunulan şarabın “ne çok güçlü ne de çok iyi” olduğunu söyledi. O meclisteki eğlence gece 1:00’i geçene kadar devam etse de Şah Abbas “kendini her zaman büyük bir içtenlikle idare ediyor, saygınlığını sürekli koruyordu.”²³ Belki de bu tür davranışları meşrulaştırmak için Şah Abbas, kişisel hekiminin alkol içmenin faydaları üzerine ilmi bir eser yazmasını sağladı.

Saray eğlencesi ayrıca müzik, şarkı söyleme ve raks etmeyi de kapsıyordu. Della Valle, sarayda yaşına rağmen zaman zaman

21. Matthee, *Pursuit*, 81.

22. Matthee, *Pursuit*, 52.

23. Della Valle, 229-234 / 64-65.

“eğlendirmek” için işe alınan ve bu yüzden iyi muamele gören Fülful (Biber) adlı yaşlı bir kadın şarkıcıdan bahsediyor.”²⁴. Matthee’nin belirttiği gibi, Şah’ın sarayda alkolü ve eğlenceyi barındırması, halka onun yasaların üstünde olduğunu gösteriyordu:

*Kralın sadece içmesine izin verilmedi; hem ‘büyük adam’ statüsünün ve itibarının bir işareti olarak hem de masum imamın torunu olarak İslam’ın kısıtlamalarının ötesinde olduğunu göstermek için içmesi zorunluydu. Bu sayede kendi ahlaki alanını oluşturmuş ve kendi bedenine ayrı bir kişilik vermişti.*²⁵

Şah Abbas, saltanatının Isfahan döneminde, gerek Meşhed’e yaya olarak hac ziyareti yaparak güçlü ulema üzerinde kontrol sağlaması gerekse de Hristiyanlarla etkileşime girmesiyle; dini, siyasi amaçlar için kullanabildi. Bir sonraki bölümde de görüleceği üzere, farklı insanlarla kolay bir şekilde ilişki kurabilmesi, savaş ve diplomasi alanlarında da işine yaradı.

24. Della Valle, 20-21 / 19.

25. Matthee, *Pursuit*, 67.

5

**DÜNYANIN BİR YARISINDAN
DİĞER YARISINA:
SAVAŞ VE DİPLOMASİ**

İsfahan'ın kurulması ve ulemanın sıkı denetimini içeren yönetiminin sağlanması, Şah Abbas'ın nihayet şah olduğundan beri onu gölgesi gibi takip eden dış zorluklarla ilgilenmesini sağladı. Başkenti İsfahan'a taşıdıktan sonra, biri Özbeklere, diğeri Osmanlılara karşı olmak üzere iki büyük savaşa girdi ve kazandı. Ancak imparatorluğunun sınırları dışındaki halklarla ilişkileri askeri çatışmalarla sınırlı değildi; nitekim İsfahan'a ticari, dini, diplomatik ya da başka nedenlerle gelen seyyah ve ziyaretçilere gösterdiği misafirperverlik, saltanatının önde gelen bir özelliği olarak öne çıkar. Daha önceki hiçbir Safevî şahının yapamadığını yaptı ve İran'ı dünya sahnesinde önemli bir oyuncuya dönüştürdü. Burada geniş bir savaş ve diplomasi kategorisi altında şu temaları ve olayları ele alacağız: (1) Özbeklere karşı Horasan Seferi, (2) Şah Abbas'ın Avrupa ile diplomatik ilişkileri ve (3) Osmanlılara karşı seferler.

Başkenti İsfahan'a taşıyıp içeride iktidarı sağlamlaştırdıktan sonra yaptığı ilk savaş olduğu için, Horasan Seferi Şah Abbas için hem askeri hem de siyasi olarak çok önemliydi. Bu nedenle, bu seferin derinlemesine incelenmesi, öncesinde Safevî ateşli silah kullanımına genel bir bakış, bize savaşın doğasını ve Şah Abbas'ın tahtta olduğu esnada siyaset ve hükümlanlıkla ilişkisini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

ATEŞLİ SİLAHLAR

Şah Abbas, kendi ülkesi ve komşu imparatorluklar Osmanlı, Babür ve Özbekler'de barut ve ateşli silahların kullanıldığı bir dönemde Safevîlere hükmetti. Horasan'ın fethinde Özbeklere karşı yeni gulâm askerlerinin yanında ateşli silahlar da kullanıldı. Yakın zamana kadar, Anthony ve Robert Sherley kardeşlerin İngiltere'den İran'a gidip Şah Abbas'a ateşli silah teknolojisini sunana kadar Safevîlerin bu teknolojiyi kullanmadıklarına dair bir efsa-

neye inanılıyordu. Bu varsayım yanlıştır. Erken Safevî döneminde, Osmanlı Padişahı Selim'in, Şah İsmail'i ve Safevî ordusunu 1514'te Çaldıran Savaşı'nda Osmanlıların ateşli silah kullanması ve Safevîlerin kullanmaması nedeniyle yenilgiye uğradığı doğrudur. Ancak bu savaştan sonra Şah İsmail değişiklik yapmaya koyuldu. Venedik'ten top dökümü ve askeri uzmanlık konusunda yardım istedi. Ordusunda bir *topçu*, bir *tüfekçi* birliği kurdu ve ona liderlik etmesi için bir *tüfekçibaşı* atadı. Bu askeri birliğin büyüklüğü zamanla genişledi, öyle ki 16. yüzyılın ortalarında asker sayısı 8000 ila 12.000 arasındaydı. Şah İsmail, İran'ın ateşli silah kullanan ilk hükümdarı değildi; bu tür silahlar muhtemelen Safevîler öncesi Türkmen hanedanı Akkoyunlular tarafından kullanılmıştı.

Şah Abbas zamanında, Safevîler iki tür silah kullanıyorlardı: Fitilli tüfek ve çakmaklı tüfek. Ayrıca çeşitli kalibrelerde toplar kullanılıyordu ki bunların bazıları 90 libre [yaklaşık 41 kilogram -ed.n.] ağırlığa kadar ulaşıyordu. Ayrıca Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde, Safevîlerin ilk kez "küçük arı" (*zenbûrek*) denilen, devenin sırtına yerleştirilen ve deve diz çöktüğünde veya koştuğunda ateşlenen bir silah kullandıkları bilinir. Safevîler top dökümünde o kadar yetkin hale geldi ki, 16. yüzyılın sonlarında gerektiği anda top dönebilir hale geldiler. Azerbaycan ve Natanz gibi yerlerde kükürt, nitrat ve güherçile- barut yapımında kullanılan tüm malzemeler- mevcut olduğundan, Safevîler kendi sınırları içinde en azından biraz silah ve barut üretebildiler. Buna rağmen, Şah Abbas, Avrupa'dan ateşli silah almak için çaba sarf etmeye devam etti. 1595 ve 1613 yıllarında Rusya ve Venedik'e, ateşli silahlarla geri dönen elçiler gönderdi ve İngiltere 1618 ve 1621'de 1500 *arkebüz*¹ de dâhil olmak üzere Şah Abbas'a silah gönderdi.

1. Arkebüz, 15 ila 17 yüzyıllar arasında kullanılan namludan doldurulan bir tüfek türüdür. Öncülü olan küçük toplardan farkı çakmaklı/fitilli olmasıdır. Ardılı olan tüfekler gibi yivsizdir -ed.n.

Safevîlerin ateşli silahlarla ilgili karşılaştıkları en büyük sorun, onları elde etmek değil, mevcut askeri geleneklerine ve uygulamalarına dâhil etmektir. Safevî ordusu büyük ölçüde at sırtında olduğundan, ateşli silahlar orduyu ağırlıkları ve hacimleri bakımından yavaşlattı. Dahası, çok gürültülüydüler ve kullanmak için askerlerin at sırtından inmesi gerekiyordu. Bu, onur kırıcı bir hareket olarak görülüyordu. Ateşli silah kullanmakla yükümlü kişiler, ordudaki en seçkin insanlar değillerdi. Gerçekten de bu iş, atlı süvariler tarafından küçümsenen köylü ve işçilere verildi. Her ne kadar, Şah Abbas'ın ordusu yerli ateşli silahlara erişebilir durumda ve Şah'ın kendisi de onları yurt dışından almaya istekli olsa da ateşli silahların savaş alanındaki fiili kullanımı epey azdı. Safevîler, şehir kuşatmalarında iyi etkili olan topları, 1585'te Tebriz'e yaptıkları gibi iyi kullandıklarında daha başarılı oldular.

HORASAN SAVAŞI: ŞAH ABBAS VE ÖZBEKLER

İran'ın doğu sınırında yer alan Özbekler, Orta Asya'da egemen güçtüler ve burada Mâverâünnehir'i "hanlar" veya ünlü dünya fatihi Cengiz Han'ın neslinden, oğlu Cuci ve torunu Şeybân yönettiler. Bu nedenle, Şeybâniler veya Şeybânî Özbekler olarak anılırlar. Safevîler ve Özbekler arasındaki çatışmalar, Safevî devletinin kuruluşundan sadece beş yıl sonra, 1506'da başlamıştı. Kandahar'ın Babürlülerle Safevîler arasındaki ana çatışma noktası olması gibi, Herat da Özbekler ve Safevîler arasındaki çatışmanın ana noktası haline geldi. Şah Abbas'ın tahta çıkma töreninden bir yıl önce, 1587'de, Özbekler Horasan'da, sonucunda Herat şehrinin kontrolünü ele geçirdikleri bir sefer başlattılar. Bu zaferden sonra Özbekler güçlerini kuzeybatı ve batıya doğru genişletmeye devam ettiler. Özbek lider Abdülmümin Han, Şah Abbas'ı özellikle aşağılarcasına 1589'da Meşhed'i aldı.

Osmanlılarla utanç verici bir antlaşmayı imzalayıp Yakup Han'ı idam ettikten yaklaşık on yıl sonra, Şah Abbas nihayet Özbek tehdidini ele alacak ve Herat'ı yeniden ele geçirebilecek bir konumdaydı. 9 Nisan 1598'de Şah Abbas, başkenti İsfahan'a taşınmasından sadece bir ay sonra, Horasan'a doğru sefere çıkmak için İsfahan'dan ayrıldı. Yıllarca süren yenilgiye haklı çıkarmak ve izah etmek zorunda kalan Safevî tarihçileri, şimdi bir Safevî zaferini anlatabiliyorlardı ve bunu yapmaktan özel bir zevk almış görünüyorlardı. Özellikle de vakayinamesi tamamen Horasan seferine adanmış olan Siyâkî Nizâm durumdan çok hoşnuttu. Askeri öneminin yanı sıra dini ve siyasi önemi de olan bu sefer üzerindeki vurguyu birkaç faktör açıklamaya yardımcı oluyor. Yakup Han'ın ortadan kaldırılmasının Şah Abbas'ın Kızılbaşlara karşı zaferini temsil ettiği gibi, Horasan Seferi de dış tehditlere karşı bir dönüm noktası oldu.

ÖZBEKLERE KARŞI SAVAŞ

Şah Abbas, sefere komutan olarak Gürcü gulâm Allahverdi Han'ı atadı. Horasan Seferinin kilit isimlerinden biri olan Allahverdi Han, Fars ve Huzistan'da hem gulâmların komutanı (*kullar ağası*) hem de başkomutan (*emîrül-ümerâ*)² olarak görev yaptı. Allahverdi Han, Safevî ordusunun gulâm güçlerinden oluşan sol kanadının tamamına komutanlık ederken, Hüseyin Han Kaçar sağ kanattaki Şamlu'ya ve diğer emirlere komutanlık etti.

Şah Abbas, Horasan'a farklı bir yoldan giden Allahverdi Han ile buluşmaya giderken Meşhed önemli bir durak oldu.

2. İngilizce orijinal metinde bu tabir sehven *amir al-ulema* olarak verilmiş olmalıdır -ed.n.

Orada kalması, siyasi gündemini geliştirmek için askeri hedefleri ve halkın dindarlığını nasıl birleştirdiğini gösteriyor. Vakanüvis Siyâkî Nizâm, şah Abbas'ın bağlılığına dikkat çeker ve aynı zamanda nihai askeri başarının ilahi olarak temin edildiğini de vurgular:

şah Abbas emirler, soylular ve saray çalışanlarıyla birlikte atından indi ve o parlak ışıklı türbeyi (İmam Rıza Türbesi) tavaş etmeye başladı. Kulluk yolunu gerçek iman adımlarıyla geçti ve mcevhher gibi gözlerinden güneşe benzeyen yüzüne dua gözyaşları aktı... ve hazirunun "Oraya kim girerse, güven içinde olur." [l-i İmrân, 97]³ dediğini duydu. O yüksek eşiğin tozunda, görünmez perdenin arkasından zafer ve zaferin yüzünü gördü.⁴

şah Abbas, halıları süpürüp  gün orada dua ederek türbede tevazusunu göstermeye zen gösterdi.

şah Abbas'ın en büyük askeri becerilerinden biri strateji oluşturma yeteneğiydi ve bu yeteneği Meşhed'den ayrılırken sergiledi. şah, şehirden ayrılmadan önce zbek lideri Abdülmümin Han'ın öldüğünü öğrendi. Yeni liderleri Din Muhammed Han ve ordusunun, şah'ın askerleriyle birlikte geldiğinden haberleri olmazsa Özbekleri yenmenin çok daha kolay olacağına karar verdi. şah, Din Muhammed Han'ın 14.000 ila 40.000 kişilik ordusuyla savaşa hazır- kaynaklar bu konuda hemfikir değil- olduğuna dair istihbarat aldı. Safevî nc birliklerinin çoktan yola çıktığını biliyorlardı, ancak şah Abbas'ın askerlerine eşlik ettiğinden haberleri yoktu. şah, bu gerçeği bilselerdi, savaşın daha uzun süreceğine ve daha zor olacağına inanıyordu çünkü Özbekler Herat kalesine ekileceklerdi ve Safevî ordusu muhtemelen kalede zbeklere saldırmakta zorlanacaktı.

3. Bu meal Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan alınmıştır -ed.n.

4. Siyaqi Nizam, *Fotuhât*, 376.

Tüm bunları göz önünde bulundurarak, Şah Abbas daha önce Şah İsmail'in üstünlük elde etmek için kullandığı bir taktiği uyguladı: Özbekler arasında, yeni bir Osmanlı tehdidi ile başa çıkmak için Şah'ın Irak ve Azerbaycan'a gitmesi gerektiği söylentisini yaymayı planladı. Bu söylentiye yaydıktan sonra Şah Abbas, Herat'a yöneldi ve Herat Nehri üzerinde Allahverdi Han ile buluştu. Şah'ın taktik yalanına inanan Din Muhammed Han, Herat'taki kalesinden çıktı ve Şah Abbas onu yakalayınca Safevîlerle zorlu bir savaşta mücadele etmek zorunda kaldı. Bu, Özbeklerin hoşnut olmadığı bir şeydi, çünkü akıllarında düşmanlarını Ceyhun Nehrine çekmek ve onları takip etmeye zorlamak vardı. Daha sonra da kırsal bölgelere ve kentsel bölgelerdeki Safevî garnizonlarına saldıracaklardı.

10.000 kişilik Safevî ve 12.000 kişilik Özbek orduları, Herat yakınlarındaki Ribât-ı Paryân'da meydan savaşı yaptı. Şah Abbas'ın ordusu Din Muhammed Han'ı yaraladı ve Özbeklerin (Safevîler onları takip ederken) hızla geri çekilmesine neden oldu. Nihayetinde, Safevîler kesin bir zafer kazandı; bir tarihçi, Safevî güçlerinin, Din Muhammed Han'a ek olarak, aralarında Herat, Meşhed, Nesâ ve Ebîverd'in önemli şehirlerinin valilerinin de bulunduğu bir dizi önemli Özbek komutanın de dâhil olduğu 5000'den fazla Özbek'i öldürdüğünü veya esir aldığını belirtiyor.

Özbeklere karşı yürütülen harekatta verilen önemli zayıflıklardan biri Kızılbaş Ferhad Han Karamanlu oldu. Onun akıbeti, Matthee'nin de belirttiği gibi, gulâmların Kızılbaşların yerine geçtiği sırada Şah Abbas'ın Safevî toplumunda yaptığı değişimleri yansıtır. Ferhad Han, daha önce Hazar eyaletlerine yönelik başarılı bir sefere komutanlık etmişti, yavaş yavaş çok güçlü hale gelmiş ve geniş bir bölgeyi kontrol eder olmuştur. Kaynaklarda, sefer sırasında ona ne olduğu tam olarak açık değildir, ancak fazla güçlendiği söyleniyor. Nihayetinde Şah Abbas onu idam ettirdi, yerine Allahverdi Han'ı getirdi ve Ferhad Han'ın kontrol ettiği topraklar Şah'ın topraklarının bir parçası oldu.

Horasan Seferinin bir sonucu olarak, Safevîler, Herat ve Meşhed'in kontrolünü yeniden ele geçirdi ve topraklarına Belh, Merv ve Esterâbâd'ı ekledi. Bu zaferin, 3. Bölümde anlatıldığı gibi İsfahan Şah Meydanında canlandırılması, bu başarının Şah için taşıdığı önemi göstermektedir. Şah Abbas artık çeşitli Avrupalı güçlerle diplomatik ilişkiler kurmaya ve Osmanlılara karşı konumunu nasıl geliştirebileceğini düşünmeye başlayabilirdi.

ŞAH ABBAS'IN AVRUPA DİPLOMASİSİ

Şah Abbas zamanında Avrupa keşif çağına girmişti. 16. yüzyılın sonlarına kadar en önemli deniz gücü, geçen gemilerden gümrük vergisi almak için Hint Okyanusu'nda ticaret noktaları kuran Portekiz'di. Ancak sonunda Portekizliler, kendi ticaret ağlarını kuran ve kendilerini gölgede bırakan Hollandalılar ve İngilizlerle rekabete girdiler. Hollandalılar ve İngilizler, devlet desteğinden yararlanan özel ticaret şirketleri kurdukları için başarılı oldular. 1600 yılında kurulan EIC veya English East India Company ile 1602 yılında kurulan Dutch Company, VOC veya Vereenigde Oostindische Compagnie, ekonomik olarak birbirleriyle rekabet ettikleri için ara sıra çatıştılar.

Siyasi olarak Avrupa, büyük imparatorluklardan ziyade bağımsız devletler olarak bölünmüştü ve geliyordu. Şah Abbas zamanında, Kutsal Roma İmparatorluğu dağılmıştı ve Habsburg imparatoru V. Karl'ın 1556'da tahttan çekilmesinin ardından, geniş toprakları bölündü. V. Karl'ın torunu, İspanya Kralı III. Philip'e, İspanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg babası Kral II. Philip'ten miras kaldı. V. Karl'ın torunu II. Rudolf'a ise, Avusturya ve Kutsal Roma İmparatoru unvanı miras kaldı. Kutsal Roma İmparatorluğu, Osmanlılar da dâhil olmak üzere çeşitli rakip güçlerin, çok fazla genişlemesini önlemek için birbirlerini desteklemesi nedeniyle hiçbir zaman Avrupa'nın tamamını ele

geçiremedi. Avrupa dinsel olarak da bölünmüştü. Protestan Reformlarının ardından, mezhepler arasında çatışmalar patlak verdi ve 1618'de başlayan Otuz Yıl Savaşı'yla sonuçlandı.

Şah Abbas, çeşitli Avrupalı güçlerle diplomatik ilişkiler kurarken, büyükelçilerin, diplomatların, dini şahsiyetlerin ve elçilerin Şah Abbas ile Avrupa arasında götürüp getirdiği mesajlara iki ana konu hâkim olmuştu: (1) Osmanlılara karşı bir Avrupa-Safevî ittifakı kurma arzusu ve (2) ipek ticaretini, Osmanlı topraklarından geçen kuzey-güney rotasından denizden geçen doğu-batı rotasına yönlendirme arzusu. Avrupa'nın parçalanmış durumu göz önüne alındığında, iletişim sorunları da dâhil olmak üzere birçok sorun bu çabaları engelledi: Bazen bir mektubun alıcısına ulaşması birkaç yıl sürüyordu ve böyle bir mektup geldiğinde, siyasi durum gelen mesajı geçersiz kılacak kadar değişmiş oluyordu. Dahası, mesajlar her zaman gönderildikleri sırayla gelmiyordu ve bazen elçilerin yolları kesişiyordu. Bu değiş tokuşların bir sonucu olarak siyasi çıkmazlara ve ittifaklar kurmadaki başarısızlıklara rağmen, Safevîler ve çeşitli Avrupa güçleri, İran ile Avrupa arasında gittikçe daha fazla kişi seyahat ettikçe birbirlerini tanıyorlardı. Örneğin, Shakespeare, "Safevî"nin İngilizleştirilmiş versiyonu olan On ikinci Gece oyununda "The Sofy"den söz ediyordu. Aynı zamanda Safevîler, Avrupa tarzlarına ve modasına daha aşına hale geliyordu. Böylesi bir aşinalık, 6. Bölümde tartışacağımız üzere, resim gibi Safevî sanat alanlarına da etki etti.

OSMANLI KARŞITI İTTİFAK

Avrupalı güçlerin İran'ı Osmanlı karşıtı bir ittifaka katma girişimleri Şah İsmail dönemine kadar uzansa da bu konuyu çevreleyen diplomasi, Şah Abbas'ın hükümdarlığına kadar düzenli olarak gerçekleşmedi. Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde

İran'ı ziyaret eden ilk ve belki de en ünlü Avrupalı bir İngiliz ve onun kardeşi idi. 1598'de, Essex Kontu'nun teklifi üzerine, Sir Anthony Sherley ve kardeşi Sir Robert Sherley, yirmi beş kişilik bir grupla Kazvin'e gitti. Şah Abbas'ın başkenti İsfahan'a taşınmasından ve Özbek Seferine çıkmasından yaklaşık dokuz ay sonra, Aralık 1598'in başlarında Kazvin'e vardılar. Sherley kardeşlerin gelişinden kısa bir süre sonra Şah Abbas, Özbeklere karşı kazandığı zaferden sonra gururla Kazvin'e gitti ve orada kardeşlerle buluştu. Kazvin'de kısa bir süre kaldıktan sonra Şah Abbas, Sherley'leri ve beraberindekileri İsfahan'a götürdü. Erken-modern İngiliz ve İran tarihinin renkli karakterleri olan bu iki kardeş, macera ve servet yanında iki amaç uğruna İran'a geldiler: birincisi, Osmanlılara karşı bir Avrupa-Safevî ittifakı oluşturmak ve ikincisi, İran ile İngiltere arasındaki ticareti arttırmak. Şah Abbas, iki kardeşe, özellikle de Anthony Sherley'e çok misafirperver davrandı ve onlara büyük ilgi gösterdi. Bunu çoğu ziyaretçiye yapardı, fakat Sherley'lerin ziyaretinin zamanlaması, Özbek Seferinden dönen Şah için mükemmel bir propaganda fırsatıydı.

Sherley'lerin İran'a gelişi sırasında Şah Abbas, Osmanlılara karşı bir ittifak kurmak için destek almak istiyordu. Bu nedenle, Anthony Sherley'i İran büyükelçisi Hüseyin Ali Bey ve Portekizli Agustinien Nicolao de Melo ile birlikte 1599 Nisan sonu Mayıs başında Avrupa'ya geri gönderdi. Bu, Şah Abbas'ın benzer amaçlarla çeşitli Avrupa güçlerine gönderdiği birkaç elçiden ilkiydi. Anthony Sherley, Şah Abbas tarafından yazılan "dostluk mektuplarını", İspanya Kraliçesi I. Elizabeth ve III. Philip dâhil olmak üzere en az dokuz Avrupalı lidere götürdü. Prag'da Habsburg Kutsal Roma İmparatoru ve Bohemya Kralı II. Rudolf ile yüz yüze görüşebildi. Nisan 1601'de Roma'ya vardıklarında Anthony, Hüseyin Ali Bey'le üstünlük konusunda tartıştığında, işler kötüye gitti. Hüseyin Ali Bey'in Anthony Sherley'nin değil, kendisinin baş büyükelçi olduğunu iddia

ettiği anlaşmazlık sonucunda, planlanan zamanda Papa VIII. Clement ile görüşemediler. Bütün bunlar, Hüseyin Ali Bey'in İspanya'ya tek başına gitmesine neden oldu. Bu arada Anthony Venedik'e gitti ve burada İspanya Kralı III. Philip ile mektuplaştı. Orada, İngiliz casuslar mektupları keşfetti ve onu vatan haini ilan etti. Anthony daha sonra hapsedildi ve Nisan 1603'te bir süre parmaklıklar ardında kaldı.

İspanya'ya Anthony Sherley olmadan ilerleyen büyükelçiliğin geri kalanı, başka türden zorluklarla karşılaştı: Yolculukta kendisine eşlik eden Hüseyin Ali Bey'in yeğeni Oruç Bey ve yoldaşlarından biri, Hristiyan oldu. İspanya hükümdarı Kral III. Philip, onlara sırasıyla Philip ve Juan Hristiyan isimlerini verdi. Juan ya da 2. Bölümde adı geçen "Don Juan", seyahatlerinin kaydını tutmaya devam etti. Bu, Hüseyin Ali Bey'i ve tüm büyükelçiliği utandırdı. Hüseyin Ali Bey, din değiştirenleri cezalandırmaya çalıştı. Hatta yeğenin öldürülmesi için başarısız olan bir plan bile yaptı. Bu elçiliklerin işe yarar sonuçları açısından, Şah Abbas, mesaj gönderdiği liderlerden dostluk teklifleri içeren bir dizi nazik mektup aldı. Ancak bu nezakete rağmen, Avrupalı güçler belirli bir plan oluşturmak için yeterince ilgilenmediler veya gerektiği ölçüde ortak hareket etmediler. Nihayetinde Şah Abbas durumun böyle olacağını biliyor olmalıydı, çünkü Hüseyin Ali Bey Avrupa'dan dönmeden, 1603'te Osmanlılara yeniden savaş açmaya karar verdi.

İPEK YOLUNUNUN ROTASINI DEĞİŞTİRMEK

Sherley kardeşlere karşı büyük akademik ilgiye rağmen, İber güçleri Osmanlı karşıtı stratejide en büyük rolü oynadı ve ipek ticaretini yönlendirme girişimlerinde bulundu. Portekizli misyonerler, Agustinyenler ve Karmelitler bu uluslararası oyuna dâhil oldu. İpek ticaretini geleneksel Anadolu güzergahından uzaklaştırmak

ve bunun yerine Basra Körfezi üzerinden Avrupa ve İran güzergahına kaydırmak için önemli siyasi olaylar yaşandı. Şah Abbas'ın, öncelikle savaşlarını finanse etmek ve ordusuna ödemek için paraya ihtiyacı olduğundan Avrupa ile ticaret yapmakla ilgileniyordu. Bu dönemde Avrupa'da ham ipeğe olan talep artmıştı, ancak Ermenilerin Osmanlı topraklarından ve Levanten limanlardan geçen geleneksel karayolu ticareti, Osmanlı-Safevî savaşları yüzünden zarar görmüştü. Hem Avrupalılar hem de tüm seçeneklerini açık tutmak isteyen Şah Abbas için cazip olan fikir, ticareti Levant limanlarından uzaklaştırmak yerine, ipeği deniz yoluyla göndermekti. Bu çabayla bağlantılı olarak, Şah Abbas da İran'ın güney kesimi üzerindeki egemenliğini pekiştirmeye çalışıyordu. Böylece Allahverdi Han, Şah'ın emriyle, 1601'de Laristan Eyaletini aldı ve bir yıl sonra Portekiz idaresindeki Bahreyn'i ele geçirdi.

1609'da Şah Abbas, bir yıl önce Şah'la görüşmek için İran'a gelen Agustinyen misyoner Antonio de Gouvea'yı ve Kızılbaşlardan büyükelçi Dengiz Bey Rumlu'yu ipek ticaretinin rotasını değiştirme olasılığını araştırmak için Roma ve İspanya'ya gönderdi. Gouvea, Şah Abbas'la çok zaman geçirdiği ve hükümdar hakkında önemli bir bilgi kaynağı olduğu için önemli bir kişilikti. Gouvea, İsfahan'da Agustinyen misyonunun kurulmasına yardım etmek için daha önce 1602-1603'te İran'a gelmişti. 1608'de İran'a yaptığı ziyaretin amaçlarından biri, İspanya Kralı III. Philip (aynı zamanda Portekiz Kralı II. Philip) için Şah Abbas hakkında istihbarat toplamaktı. Gouvea'nın Avrupa'ya dönüş yolculuğunda, III. Philip'e Şah'ın mektubuyla beraber ham ipek getirdi. Şah Abbas'ın mektubunda ipeğin İran'dan dağıtılması önerisi vardı. Plana göre III. Philip, Hürmüz'den ipek satın alacak ve Portekiz gemileriyle Avrupa'ya gönderecekti. Gouvea 1610'da İspanya'ya geldi ve İspanya Devlet Konseyi, ipek satın almak ve ihraç malları için gümrük ödememek için yılda iki kez gemi gönderme fikrini kabul ederken, bu fikir hiçbir zaman İspanyolların gerçek siyaseti haline gelmedi. Daha da önemlisi, Şah Abbas'ın bu planı gerçek-

ten uygulayıp uygulamadığı dahi belli değildir. Aksine, bunun büyük bir kısmının gösteriş amaçlı olduğu ve ipek ticaretinde aktif ve ayrıcalıklı ortaklar olan Ermenilerin böyle bir planı asla kabul etmeyecekleri öne sürülür. Nihayetinde, tüm planın “Avrupalıları manipüle etmenin yanında Osmanlılara göz dağı vermek için tasarlanmış” olması Şah Abbas’ın olağanüstü taktik kurma yeteneklerini yansıtmaktaydı.⁵

Şah Abbas, ya da en azından onun büyükelçisi, bu kez 1615’te ipek ticaretinin yönünü değiştirme konusunu gündeme getirmek için bir girişimde daha bulundu. Şimdiye kadar Safevîler Osmanlılarla barışmış olsalar da savaş olasılığı yeniden ortaya çıktı. Bunun nedeni, Safevîlerle barışı tercih eden Osmanlı sadrazamının idam edilmiş olmasıydı. Şah Abbas bu nedenle Robert Sherley’i Avrupa’ya geri gönderdi. Şah Abbas kardeşi Anthony’yi Avrupa’ya gönderdiğinde, kardeşinin “iyi niyetinin” göstergesi olarak Robert Sherley de İran’da kalmıştı.⁶ Robert, 1608’de Avrupa’ya çoktan başarısız bir görev için gitmişti, ancak bu sefer Şah, Robert’in Portekizlilerle Hürmüz’deki ticari varlıkları konusunda bir anlaşmaya varmasını istedi. Robert Sherley bu görevde de başarısız oldu. On iki yıl sonra İran’a döndü, ancak Şah’ın gözünden düştüğünü gördü. 1627’de Kazvin’de borç içinde öldü.

Şah Abbas ayrıca İran ipekleri için Astarhan ve Hazar Denizi üzerinden Moskova’ya giden üçüncü bir rota da araştırdı. Şah Abbas’ın Moskov Devletine olan ilgisi, ortak bir Osmanlı karşıtı ittifak oluşturmak amacıyla, ancak aynı zamanda ticareti teşvik etmede ikincil bir çıkarı da vardı. Moskov ile Safevî ilişkilerinde iniş çıkışlar yaşandı, ancak iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin en somut sonucu, Şah Abbas’ın 1592’de Moskov ile devletin yaptığı ticari mallar için gümrüksüz geçişi güvence altına almasıydı. Bununla birlikte, Şah Abbas, Osmanlı karşıtı ittifakla

5. Matthee, *Politics*, 82.

6. Savoury, *Iran*, 109.

giderek daha az ilgilenmeye başladı ve Moskova'nın İran'ın kuzey sınırındaki planları konusunda daha çok endişelendi. Safevîler 1605'te Gürcistan'da Kahetî'ye boyun eğdirdikten sonra Moskova ile ilişkiler kötüleşti ve 1613'e kadar düzelmedi. Bu zamana kadar Şah Abbas, Basra Körfezi üzerinden ticaret yapmanın peşindeydi ve Rusya'ya daha da az ilgi gösterdi. Bununla birlikte, iki güç ticari ilişkilere devam etti ve 1620'lerde ipek ticareti yapmaya başladı.

ŞAH'A GİDEN SEYYAHLAR

Şah Abbas, hükümdarlığı döneminde ülkeye sıklıkta giren ve bu kitapta bir kısmının adı geçen seyyahlara İran'ın kapılarını açtı. İran'ı büyükelçi, misyoner, tacir veya maceracı olarak ziyaret eden pek çok kişi, deneyimlerinin kalıcı izlerini bıraktı. Bazı insanlar kişisel nedenlerden dolayı Safevî bölgesine gittiler. Pietro Della Valle'nin kalbi kırıldığından ve belki de Roma'daki hayatının sefahatinden dolayı gelen can sıkıntısından kurtulmak için İran'a gittiği söylenir. Della Valle, ilk seyahatleri sırasında Doğu Akdeniz'de Arapça tıp ve din alanlarında elyazmaları arayan bir kitapseverdi. Sherley'lerin İran gezisinin ardından, Safevî kralıyla tanışmak, Kazaklar ile ittifak kurarak Kutsal Toprakları geri almak ve Osmanlıları yenmek için Şah'a hizmetini sunmak istedi. Ayrıca İsfahan'da Keldânî ve Nastûrîlerin güven içinde yaşayabileceği kapalı bir toplum kurarak bölgedeki Hıristiyan cemaatlerini korumak istiyordu. Della Valle, yolculuklarında sayısız macera yaşadı. Bağdat'ta seyahat ederken, Ma'ani Cüveyrî adında Nastûrî-Ermeni bir kadınla tanıştığı ve evlendiği sırada memleketinde yaşadığı kalp kırıklığından kurtulmuş gibi görünüyordu. Ancak kadın evlendikten kısa bir süre sonra öldü. Della Valle akıcı bir şekilde Türkçe konuşabildiği için Şah Abbas'la tercümansız sohbet edebildi ve Şah ile buluşmalarında onun üzerinde kalıcı izler bıraktı. Della Valle'nin ziyaretlerini on sekiz mektupla

anlatması, doğuya yaptığı seyahatlerin en önemli sonucu olarak günümüze ulaşır; fakat kendinden önceki diğerleri gibi o da sair hedeflerine ulaşamadı.

BATI CEPHESİ: ŞAH ABBAS VE OSMANLILAR

Kızılbaş tehdidi kontrol altına alındıktan, İsfahan güçlü ve merkezi bir başkent olarak kurulduktan, Meşhed ve Herat Safevî eline geçtikten sonra Şah Abbas, artık en zorlu dış düşmanına, 1590'da daha önce Safevî kontrolü altında olan toprakları teslim eden bir antlaşma imzaladığı Osmanlılara yönelebilirdi. Avrupalı güçlerden önemli bir destek almamasına rağmen, sonunda o toprakları geri almaya hazırdı. Şah Abbas, 14 Eylül 1603'te İsfahan'dan ayrılıp Azerbaycan ve Şirvan Eyaletlerini kurtarmak için yola çıktığında Osmanlı İmparatorluğuna karşı seferleri başlamış oldu. Şah Abbas'ın Osmanlılara karşı saldırısını gerçekleştirmek için bu zamanı seçmesi, onun stratejik zamanlama duyularını doğruluyor; Osmanlılar, batıda Habsburglara karşı savaşın tam ortasındaydı ve aynı zamanda Doğu Anadolu'da Celali İsyanlarını bastırmaya çalışıyorlardı. En sonunda, Osmanlı karargâhı isyankâr bir Kürt âyana saldırmak zorunda kaldı ve bu saldırı Şah Abbas'a bir avantaj daha sağladı.

Osmanlılara karşı bu zaferlerin siyasi olarak belki de en önemlisi Tebriz'in geri alınmasıydı. Özbeklerin Meşhed'i işgal etmesinin Safevîler için bir utanç kaynağı olduğu gibi, Azerbaycan'ın ve özellikle Tebriz'in Osmanlı tarafından ele geçirilmesi de Safevî imajına zarar vermişti. Ne de olsa Tebriz, Safevî hanedanının ilk başkenti idi ve Şah İsmail'in kendisini şah olarak tahta çıkarttığı, resmî din olarak Şiîliği ihdas ettiği ve hanedanlığını başlattığı yerdı. Ancak, Şah Abbas'ın Azerbaycan'a yaptığı askerî harekâtın önce bile Tebriz, ipek ticaretinin Tebriz'den İsfahan'a saptırılması siyaseti yüzünden zarar görmüştü.

Tebriz'e yönelik askerî harekâta, Safevîler hızlı ateş edebilen daha üstün ve daha küçük Osmanlı toplarına karşı hâlâ eski tarz büyük toplar kullanıyordu, yine de Şah Abbas, fethedilen toprakların elinde kalmasını sağlamak için Osmanlı kale inşası taktiğini kullandı ve düşmanlarından bir şeyler öğrenebileceğini gösterdi. Birliklerini ilerlemeye zorlarken, aynı zamanda, kış ayları da dâhil olmak üzere dokuz aylık bir harekât boyunca onları yüreklendirmeyi başardı. Tebriz'deki başarısının ardından Şah Abbas, Azerbaycan'ın diğer şehirlerine girerek Nahcivan ve Erivan'ı Safevî yönetimi altına aldı. Bu sefer sırasında, 3. Bölümde anlatıldığı gibi, Culfa'nın boşaltılması emrini verdi. Erivan'a yapılan sefer, Safevîler için özellikle zorlayıcıydı, çünkü Erivan'da, Safevîlerin saldırmakta zorlandığı lojistiği iyi olan ve çok asker barındıran üç kale vardı. Safevîlerin işlerini daha da kötüleştirecek şekilde, Nahcivan'ı terk eden Osmanlı askerleri Erivan'a giderek oradaki Osmanlı kuvvetlerinin sayısını 12.000'e çıkartmışlardı. Uzun bir kış kuşatması başladı; Safevîler soğuktan dolayı hendek kazamadılar ve Osmanlılar Haziran 1604'e kadar teslim olmadılar. Erivan'dan sonra Şah Abbas, Doğu Anadolu Bölgesindeki Kars, Erzurum ve Van'da Osmanlıları mağlup etti. Tebriz'in hemen kuzeyindeki Sufiyan'ı geçerek seferini sonlandırdı. Bu toprakların tamamı Osmanlıların Şah Tahmasb zamanında Safevîlerle imzaladığı 1555 Amasya Antlaşması'nı çiğneyerek aldığı bölgelerdi.

Osmanlılara karşı seferler yaklaşık beş yıl sonra sona erdi, ancak iki devlet arasındaki gerginlikler Şah Abbas'ın hükümdarlığı boyunca devam etti. En büyük çatışmalar arasında Safevîlerin 1613'te Erivan'dan Van'a kadar uzanan bir bölgeyi yıkıp geçmesi ve Osmanlı'nın 1616'da Erivan'ı geri alma girişimi yer alıyordu. İki taraf da bu süre içinde barış görüşmeleri başlatma girişiminde bulundu ancak bu çabalar başka bir antlaşmanın imzalanmasını sağlamadı. Bu çıkmaz, 7. Bölümde tartışılacağı üzere, Safevîlerin Bağdat şehrini ele geçirdiği 1623 yılına kadar devam etti.

Şah Abbas, hükümdarlığı sırasında savaş ve diplomasi alanlarında çok şey başardı. İsfahan'ın kurulmasından kısa bir süre sonra Özbekleri doğuda mağlup etti. Daha sonra İran'ı dünya sahnesine çıkarmak için büyük çaba harcadı. Sarayına çok sayıda büyükelçi, elçi ve seyyah kabul etti ve her karşılaşmadan olabildiğince çok siyasi çıkar elde etmeye çalıştı. Onunla tanışan yabancılar, bu deneyimi öylesine unutulmaz buldular ki, şöhreti Shakespeare'in kulaklarına kadar ulaştı. Sadece ziyaretçi kabul etmekle yetinmeyip, aynı zamanda Osmanlılara karşı bir ittifak için destek bulmak ve ipek ticaretinin rotasını değiştirmek için dünyanın çeşitli yerlerine kendi elçilerini gönderdi. Bu girişimlerin hiçbiri başarılı olmadı ancak Avrupa'nın yardımını olmadan Osmanlıları yenmeyi başardı. Şah Abbas'ın siyaset anlayışı geniş çaplı ve yayılmacıydı; onun siyaseti geleneksel savaş ve diplomasi boyutlarının ötesine, şahlığına hizmet etmesi için görev verdiği sanatlara kadar uzanıyordu.

6

**ŞAHLIĞIN HİZMETKÂRI OLARAK
SANATLAR**

İsfahan şehri, hükümdar için yaşayan bir mimari güzellik ve ülkenin en göze çarpan parçası olsa da Şah Abbas, gücünü ve hakimiyetini göstermek için diğer sanatsal ifade biçimlerini de kullandı. Kısmen bu nedenle, onun hükümdarlığı sırasında sanat gelişti. Şah Abbas'tan önceki iki şah- II. İsmail ve Muhammed Hüdâbende- sanatı, Şah Tahmasb'in hükümdarlığının ilk yıllarında desteklediği gibi desteklemediler. Bu yüzden, Şah Abbas iktidara gelinceye kadar, sanatkârların, ressamların ve hattatların sanatlarıyla meşgul oldukları Şah kütüphanesi yeniden kurulmadı ve kendi başının çaresine bakmaya çalışan ya da taşra saraylarında iş bulan sanatçılar, Safevî merkezinde iş bulabildiler. İsfahan'a Avrupa ve Çin sanatının girmesi, başkenti sanatçıların çalışabileceği çok uluslu bir yer haline getirdi.

Şah Abbas, hat, resim, kumaş ve metal işçiliğini içeren ancak bunlarla sınırlı kalmayan birçok sanat alanına ilgi gösterdi. Ülkede en önemli sanatçılardan bazılarıyla yakın ilişkiler kurdu ve onları seyahatlerinde ve askerî harekâtlarında beraberine aldı. Şah Abbas'ın hükümdarlığı, geleneksel sanat tarzlarındaki yeni gelişmelere ve belirli motiflerin, süslemelerin ve desenlerin birden fazla alanda kullanılmasına da sahne oldu. Ayrıca, siyasi hedeflere ulaşmak için Safevî sarayından diğer ülkelere çeşitli değerli eserler gönderildiği için sanat diplomasisi de bu bağlamda kullanılmıştı.

Bu bölüm, Şah ile sanat ve sanatçılar arasındaki ilişkinin önemini vurgular. Şah Abbas'ın hükümdarlığı dönemindeki Safevî sanatının genel bir incelemesi değildir. Burada, Safevî sanatının bu dönemdeki yeni unsurlarını ve Şah Abbas'ın bu unsurları imparatorluğuna yeni bir görsel kimlik verecek şekilde nasıl kullandığını kısaca inceleyeceğiz. Daha sonra Şah Abbas'ın seçkin sanatçılarla ilişkisine göz atacağız ve hem uluslararası hem de yerel olarak sanat ve şahla bağlantılı hediyeleşmeye genel bir bakışla bu bölümü bitireceğiz.

Şah Abbas'ın hükümdarlığı, İsfahan'daki sarayda yeni sanatsal tarzların gelişmesine tanıklık etti. Bu tarzlar, halılar, kitaplar ve portreler dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda görülebilir. Safevî dokuma tezgâhları, Şah Abbas'ın ipek üretim endüstrisini desteklemesi sonucunda altın ve gümüş ipliklerle yapılan yeni renklere sahip çok sayıda halı ve kumaş üretti. Altın ve gümüş halılarda zanaatkârlar, beyaz ipek ipliğin etrafına gümüş teller örerek halının gümüşten yapılmış gibi görünmesini sağladılar. Aynı şekilde, gümüşü sarı bir ipek ipliğin etrafına sarmak, halıyı altından yapılmış gibi gösteriyordu. Altın ve gümüş halıların farklı tasarımları vardı; bazıları eski tarzları anımsatan küçük öğeler içeriyordu, bazıları ise güncel akımları yansıtan daha büyük, cesur tasarımlara sahipti. Bu yeni halılar, İsfahan Şah Meydanındaki ve Safevî İmparatorluğunun başka yerlerindeki yeni camilerin zeminlerini kaplayacaktı. Altın ve gümüş kullanımı bu halıların en belirgin özelliği; aynı zamanda bu halılar dönemin “yeni görünümü” ile ilişkilendirilen renklere de sahipti. Günümüze kadar sağ kalan yaklaşık 200 halıdan baskın renkler, az miktarda koyu mavi ve siyahla birlikte şeftali, açık yeşil, açık mavi ve bejdir.

Yeni stiller ve süslemeler aynı zamanda ciltleme ve minyatür gibi alanları içeren “kitap sanatlarında” da kullanıldı. Tezhipli el yazmaları, modern öncesi ve erken modern İran'daki en önemli sanat tarzlarından biriydi. Resim ve hat o kadar iç içeydi ki, birçok Safevî resminin içinde hatlar bulunurdu ve şahın atölyelerinde ressam ve hattatlar birlikte çalışırlardı.

Minyatür sanatındaki en önemli gelişme, daha büyük bir kâğıt parçasının üzerine yerleştirilen ve bir albümde toplanan, genellikle bir portre veya tek bir hat sayfası şeklindeki tek sayfalık resimlerin yaygınlaşmasıydı. Bu albümlerin sahipleri, albüm sayfalarından öge çıkarabilir, sayfalara öge ekleyebilir ve onları

yeniden düzenleyebilirdi. Bu sayede ressamalar ve hattatlar, eserlerinin tek bir sayfasını hızlı satabildiler çünkü bir el yazmasının tamamını kopyalamak veya resmetmek çok daha uzun sürüyordu. Bu tür albümler hem İran'da hem de Hindistan'da moda oldu ve tek sayfalık minyatür ve hattı popüler hale getirdi. Şahın atölyeleri hâlâ bütün bir şekilde kitap üretiyordu ancak kitaplarda *taç* adı verilen "çıkıntılı oymalı form" ve sayfalara güzel kokular sıkılmak gibi yeni tezyin biçimleri kullanıldı. Satır aralarında yeni altın "sivri kavisli yaprak" şekilleri belirdi. Kitap kapaklarında şeftali, bronz ve kestane renkleri, eski mavi, kırmızı veya yeşil, altının yerini aldı.¹

YENİ BİR GÖRSEL KİMLİK

Yukarıda anlatılan tasarımlar ve motifler, sadece yeni oldukları için benzersiz değillerdi. Bu desenlerden bazıları birçok sanat formunda görüldü. Yakın zamandaki araştırmalar, Şah Abbas'ın imparatorluğuna şah tarafından belirlenen bir "görsel kimlik" veya tarz oluşturmak için bu uygulamayı kasıtlı olarak desteklediğini öne sürdü. Bu şekilde, merkezileştirme siyasetini desteklemek için sanat kullandı. Örneğin, Şeyh Lütfullah Camii'ni kaplayan çiniler aynı dönemde üretilen seccadelerin desenlerine benzer girişik bezeme desenlerle süslenmişti ve Şeyh Lütfullah Camii'nin ve Şah Camii'nin çinilerindeki nilüfer motifleri ipek dokumalarda, tezhiplerde ve Erdebil'deki Safevî türbesindeki süslemelerde görülebilir. Seccadeler, kitap ciltleri, tezhipler ve cami kubbeleri aynı beyaz "yarım hurma yaprağı" tasarımına sahiptir.² Dönemin halılarında görülen altın ve gümüş kombinasyonu, el yazması kenarlarında bulunan süslemelerde de görülmekte, bu da aynı renk

1. Canby, *Shah 'Abbas*, 46, 47, 83.

2. Canby, *Shah 'Abbas*, 20.

kombinasyonlarının çeşitli araç ve tarzlarda çalışan sanatçılar arasında yaygın olduğunu göstermektedir.

HATTATLAR VE RESSAMLAR

Sanatçıların yeni bir görsellik sağladığı Safevî İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasi ortamı; entrika, dedikodu, kıskançlık ve zor kişiliklerle doluydu. Şah Abbas, özellikle hattatlar ve ressamalar olmak üzere bağımsız sanatçılarla yakın bağlar kurdu. Pek çok sanatçı ve zanaatkâr hem kâğıt hem de binaları süsleyen çarpıcı güzellikte eserler üretti. Bu kitabın hacmi sadece Şah Abbas'la önemli etkileşimleri olmuş birkaç kişiden bahsetmemize izin veriyor. Dönemin önde gelen hattat ve ressamaları arasında Şah Abbas'ın hayranı olduğu dört şahsiyet yer alıyor. Bunlar, (1) Şah Abbas'ın en sevdiği ressamlardan Sadık Bey Afşar, (2) Şahın kütüphanesinin başında görev yapan ve aynı zamanda Şah Meydanındaki iki büyük caminin içini süsleyen hattat Ali Rızâ-yi Abbâsî, (3) dönemin bir diğer önemli hattatı Mir 'Îmâd ve (4) Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminin en önde gelen ressamı Rızâ-yi Abbâsî'dir ki, onun portreleri İsfahan'daki çeşitli halkların resimli bir kaydını tutar.

SADIK BEY AFŞAR

Sadık Bey Afşar, 1587'de şahın kütüphanesinin başına geçen usta bir ressamdı. Bu pozisyon, hattatlar ve ressamalar da dâhil olmak üzere el yazması üretiminde çalışan çok sayıda kişinin denetlenmesini gerektiriyordu. Ayrıca kütüphanede çalışan, daha sonra ünlü Rızâ-yi Abbâsî olarak tanınacak genç bir ressam vardı. İki ressam diğerleriyle birlikte, Hâkim Ebû'l-Kâsım Firdevsî'nin (ö. 1020) destansı ve tarihi kısımlarla İran'ın İslam öncesi geçmişini

anlatan Farsça eseri *Şâhnâme* üzerinde çalıştı. Kitabı 1595'te tamamladılar.

Bununla birlikte Sadık Bey, birlikte çalışmak için oldukça zor bir insandı ve *Şâhnâme* projesini tamamladıktan yaklaşık bir yıl sonra, kütüphane başkanlığı işini kaybetti. Ali Rızâ-yi Abbâsî veya Ali Rıza Tebrizi olarak bilinen bir hattat, 1598'de Sadık Bey'in yerini aldı. Ali Rıza, kütüphanenin başına geçtikten sonra Sadık Bey'in kariyerinin ilerlemesini engellemeye çalıştığında, Sadık Bey, Şah Abbas'a Ali Rıza'nın işini yapmadığı konusunda şikâyetle bulundu. Ancak Sadık Bey, güçlü konumunu koruyan ve tüm rakiplerini uzakta tutmayı başaran Ali Rıza'yı yerinden etmekte veya onun itibarını zedelemekte başarılı olamadı.

ALİ RIZÂ-Yİ ABBÂSÎ

Ali Rızâ-yi Abbâsî Tebriz'de doğdu. 1593'te, Osmanlıların Azerbaycan seferlerinden (1585-1590) sonra Kazvin'e giderek hat eğitimi aldı ve o sırada camide yapılan tadilat projesinin bir parçası olarak Cuma camisini tezyin etti. Hattatlar ve ressamılar üzerine bir eseri bulunan Kadı Ahmed'e göre, bu yapıdaki kitabeler "tamamen onun parlak yazılarıyla" yazılmıştı.³ Bu proje üzerinde çalışırken, Ali Rızâ-yi Abbâsî, Şah Abbas'ın Horasan Seferinden sonra idam ettiği komutan Ferhad Han Karamanlu tarafından göreve çağrıldı. Yaklaşık 1590'dan başlayarak, iki yılını Ferhad Han ile Horasan ve Mazenderân'a seyahat ederek geçirdi. 1593'te Şah Abbas'ın hükümdarlığının bir parçası olunca Kazvin'e döndü. Şah Abbas, önemli sanatsal başarılarından dolayı Ali Rızâ-yi Abbâsî'yi cömertçe ödüllendirdi.

Kitabe yazma yetenekleri olağanüstü olsa da Ali Rızâ-yi Abbâsî, kitabelerinden çok hat sanatındaki yetenekleri ile tanın-

3. Qazi Ahmad, Gulistan, 40 / Hattatlar 82.

dı. Sayısız hat tarzında yetenekliydi, ancak belki de en büyük yeteneği, nesih ve talik olarak bilinen iki hat tarzını birleştiren bir yazı türü olan *nestâlik* hattını yazmasıydı. Doğadan, müzikten veya insani özelliklerden ilham alan *nestâlik*, Safevî döneminde sadece sanat eserlerinde değil, aynı zamanda hattatların da dâhil olduğu diplomatik yazışmalarda çok yaygın hale gelen güzel ve zarif bir türdür. Kitabe yazmadaki yeteneklerini unutmayan Şah Abbas, Ali Rızâ-yi Abbâsî'den İsfahan'ın Şah Meydanındaki Şeyh Lütfullah Camii ve Şah Camii'yi tezyin etmesini istedi ve onu Meşhed'deki İmam Rıza Türbesinin kubbesine, minaresine ve altın levhalarına hat yazmakla görevlendirdi. Şah Abbas, onu o kadar takdir ediyordu ki, Abbasi sürekli şahın sarayında bulunuyordu ve şaha seyahatlerinde ve seferlerinde eşlik ediyordu.

MİR 'İMÂD

Ali Rıza'nın en büyük rakiplerinden biri, başka bir hattat olan 'İmâd el-Hasanî (yaklaşık 1554-1615) idi. "Mir 'İmâd" olarak da bilinen 'İmâd el-Hasanî, Kazvin'de kütüphaneci ve muhasebecilerden oluşan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ali Rızâ-yi Abbâsî gibi, Mir 'İmâd da hat sanatının *nestâlik* biçiminde yetenekliydi. Genellikle albümlere yönelik tek sayfalık hat eserleri üretmenin yanı sıra Hâfız ve Sa'dî gibi ünlü İran şairlerinin eserlerini de kopyaladı. Ancak, Ali Rızâ-yi Abbâsî'ninki gibi şah ile ilişkisi çok uzun sürmedi. Simnan'daki kütüphanesinde Ferhad Han Karamanlu için çalışan Ali Rızâ-yi Abbâsî'nin yerine geçene kadar Kazvin'de çalışarak ve seyahat ederek vakit geçirdi. 1599'da Ferhad Han'ın idamından sonra Şah Abbas'a İsfahan'daki şahlık kütüphanesinde çalışmak istediğini söylediği bir mektup gönderdi. Talebi kabul gördü ve o andan itibaren Ali Rızâ-yi Abbâsî ile saraydaki en önde gelen hattatlardan biri olarak on altı yıllık bir kariyerin tadını çıkardı.

Bu on altı yıllık dönemin sonunda, Mir 'Îmâd, çok bilinmeyen nedenlerden dolayı Şah Abbas'la anlaşmazlığa düşmüş görünüyor. Modern araştırmacılar ve Mir 'Îmâd'ın çağdaşları, onun sorun yaratmış olabilecek bir dizi hareketinden bahsediyorlar. Bunlar arasında Şahın hoşlanmadığı Sufi gruplarla zaman geçirmesi, hattat Ali Rızâ-yi Abbâsî ile rekabet etmesi ve diğer sanatçılara karşı üstünlüğüyle övünmesi yer alıyor. Şahın gözünde Mir 'Îmâd'ı itibarsızlaştırmak için Ali Rızâ-yi Abbâsî başkanlığındaki şahlık kütüphanesinde bir tür "seferberlik" varmış gibi görünmektedir. Bu seferberlik sonucunda Mir 'Îmâd, büyük ihtimalle Şah Abbas kendisine destek olmadığı için hayal kırıklığına uğradı. Birçok kez, hükümdara onu yeren şiirler gönderdi. Bunun sonuçları pek iyi olmadı ve 1615'te Mir 'Îmâd, Şah Abbas'ın üstü kapalı onayıyla Sünni duygular beslediği suçlamasıyla öldürüldü.

RIZÂ-Yİ ABBÂSÎ

Mir 'Îmâd, şahlık kütüphanesinde çalışırken sorun yaşayan tek sanatçı değildi. Şah Abbas'ın hükümdarlığı döneminde en önde gelen Safevî ressamı, daha sonra Rızâ-yi Abbâsî olarak bilinen Âgâ Rızâ'ydı. Hattat Ali Rızâ-yi Abbâsî gibi, o da 1596'dan kısa bir süre önce girdiği saray kütüphanesi atölyesinin bir parçasıydı. 1603'te, Şah Abbas'ın krallığıyla olan bağlantısını belirtmek için, Abbasi'yi bir unvan olarak kullanarak, adını Rızâ-yi Abbâsî olarak değiştirdi.

Rızâ-yi Abbâsî, en çok Isfahan halkına ait tek sayfalık portreleriyle tanınıyordu. Bu portrelerden bazıları, şehre akan parayı yansıtan lüks giysilerle resmettiği Isfahan'ın seçkinlerine aitti. Diğerleri ise dervişler, din adamları, şairler, köylüler ve resim yapmak için büyüleyici ve merak uyandıran insanlarla dolu kozmopolit bir şehir olan Isfahan'da karşılaştığı çeşitli insanla-

rındı. Rızâ-yi Abbâsî'nin portrelerinde şahlık mühürleri bulunur ve bu da Şah Abbas'ın işi takdir ettiğini veya yaptırdığını gösterir.

Rıza-i 'Abbasi, olağanüstü sanatsal becerilerine rağmen, sarayda bir bakıma sıkıntılı bir kariyer yaşadı. Ona övgüler yağdıran tarihçiler, güreş müsabakalarını izlemeye bağımlı hale gelmesiyle mahcup oldular. Kadı Ahmed şöyle söylüyor:

(Âgâ Rızâ- Rızâ-yi Abbâsî), (milletleri) birbirine bağlayan köprülerin efendisi, hizmetleri gök kubbenin desteği ile olan, en muhterem şâh-ı hümayûnun, Sultan Şah Abbas'ın en şerefli hizmetindedir. Allah hükümdarlığını bakî kılsın. Ancak kaderin değişimleri, Âgâ Rızâ'nın doğasını tamamen değiştirdi. Bahtsız insanlarla dostluk ve sefahat onun fıtratını bozdu. Güreş müsabakaları izlemeye ve bu iş hakkında emirler vermeye bağımlı oldu.⁴

İskender Bey, hocası Kadı Ahmed gibi, Rızâ-yi Abbâsî'nin güreşe olan tutkusunu fark eder ve arkadaşlık kurduğu insanları eleştirir:

Dokunuşunun inceliğine rağmen, o kadar kültürsüzdü ki, sürekli olarak atletik eylemlerle ve güreşle meşgul oldu ve bu tür alışkanlıklar onun aklını çeldi... Tanrı'nın gölgesi olan [Şah] Hazretlerin hizmetinde, iyilik, nezaket ve ilgi gördü, ancak hareketlerinin kötülüğünden dolayı ibret almadı ve bu yüzden her zaman fakir ve sıkıntı içindedir.⁵

Rızâ-yi Abbâsî'nin "isyanına" neden olan olaylar silsilesi belirsizdir. 1606'da güreş ve sporla ilgili yeni meşguliyetlerine tamamen dalmıştı ve sarayı terk edeli birkaç yıl olduğu için, bazen yüzlerinde endişe veya korku dolu bakışlarla dervişler ve diğer "saray

4. Qazi Ahmad, *Calligraphers*, 192-193.

5. Aktaran Canby, *Rebellious*, 20.

dışı tebaaların” portreleri, Abbâsî’nin ünlü imzalı portrelerinin yerini almıştı.⁶

Sheila Canby, Rızâ-yi Abbâsî’nin fikrini böyle değiştirmesini günümüzün “orta yaş krizine” benzetiyor. Şah Abbas, Azerbaycan ve Şirvan seferleri sırasında 1603’ten 1607’ye kadar saraydan uzak kaldı ve Hattat Ali Rıza’yı ve tarihçi İskender Bey Münşî’yi yanına aldı. Bu, Rızâ-yi Abbâsî’nin kendini başarısız hissetmesine ve güreşçilerle ve toplumun sınırlarında yaşayan diğer insanlarda arkadaşlık etmesine neden oldu. Sufi olup bir tarikata katılmış olabilir, ama o dönemde yaptığı eleştirilerde, aslında arkadaşlık kurduğu Süflilere taş atıyordu.⁷

1610’da Rızâ-yi Abbâsî, görünen o ki mecburen saraya döndü. Daha önceki “isyanına” rağmen, Şah Abbas onun hakkında hâlâ iyi düşünüyordu. Kitap okuyan bir gencin portresi olan 1620’lerden kalma en ünlü resimlerinden biri, eserin çizilme emrinin “en asil, en saf Hazretlerden” geldiğini belirten bir yazı taşır. Bu ve tablonun üzerindeki mühür, portreyi Şah Abbas’ın kendisinin yaptırdığını gösteriyor.⁸

DİPLOMASİ VE HEDİYEŞMEDE SANAT

Safevî döneminde sanat eserleri hem diplomaside hem de hediye vermede kullanıldı. 5. Bölümde tartışıldığı gibi, Safevîler ile Avrupalı güçler arasındaki diplomatik ilişkilerin temel amaçları, Osmanlılara karşı bir ittifak kurmak, ticareti arttırmak ve Avrupalılar için, Safevîler ve Şah’a Hristiyanlığı tanıtmaktı. Hediye vermek, Şah Abbas ve çeşitli yabancı yöneticilerin sürekli elçi gönderdiği bu diplomatik sürecin ayrılmaz bir parçasıydı. El de-

6. Canby, *Rebellious*, 77, 84.

7. Canby, *Rebellious*, 77-84

8. Canby, *Shah 'Abbas*, 48-52; Canby, *Rebellious*, 151.

ğıştiren bu nesnelerin çoğu değılse de azımsanamayacak kadar fazlası sanat eseri idi. Bu uygulama, Safevîlerin Avrupa ile, Avrupa'nın da Safevîlerle tanışmasında rol oynadı ve ayrıca Babürler gibi komşularla yakın alışverişı sağladı.

HAN 'ALAM'IN BÜYÜKELÇİLİĞİ

Hediye verme uygulaması, dönemin diplomatik görgü kurallarından bir tanesiydi. Krallar ve diğ er yüksek rütbeli yetkililerin hepsi hediye verip kabul ederdi. Şah Abbas, hediye verirken karşılığında eşit veya daha değ erli hediyeler almayı beklerdi. Sanat eserlerinin, hediye verme geleneğinde önemli bir rolü vardı. Zaman zaman sanatçılar diplomatik görevlerde yer aldılar ve hatta hediye nin verildiğ i ânı ve büyükelçileri resmettiler. Belki de en fazla resmedilen ân, Babür imparatoru Cihangir tarafından Şah Abbas'a gönderilen bir hediye nin verilme anıydı. Cihangir, 1605'te babası imparator Ekber'in yerini alarak iktidara geldi. 1613'te Cihangir, Han 'Alam olarak bilinen büyükelçi Mirza Berhûrdâr'ı İran'a gönderdi. Bu, Cihangir'in Şah Abbas'a ilk kez büyükelçi gönderişiydi ve şüphesiz bunun göz alıcı bir olay olması nı istiyordu.

Han 'Alam Şaha çok sayıda etkileyici armağan getirdi. Şah Abbas'a "mücevherler, tuhaf nesneler, değ erli şeyler gibi baş ka şeyler de dâhil olmak üzere üç yüz parça sundu ve bunları Saâdetâbâd meydanında Şah'ın önünde sergiledi".⁹

Han 'Alam, Safevî topraklarında yaklaşık beş yıl kaldı ve yakın arkadaşlık kurduğ u Şah'la çok zaman geçirdi. O yıllarda sık sık buluştular, avlara katıldılar ve şakalaşıp birlikte şiir yazdılar. Han 'Alam İran'dan ayrıldığında, yanına Cihangir için bir dizi hediye aldı. Hediyelerin en değ erlileri, Timur'a ve İltutmuş

9. TAA, 940/1160.

Han'a karşı savaşı, Timur'un soyundan gelen soyluların 240 kadar resmiydi.

Büyükelçilik sadece şahı değil, bu etkinliğe büyük ilgi gösteren Safevî ve Babür yazar ve ressamı da hayran bıraktı. Han 'Alam'a İran'a kadar eşlik eden Bişendâs, Şah Abbas ve Han 'Alam'ın beraber gözüktükleri bir resim yaptı. Cihangir, Şah Abbas'tan "kardeşim" olarak bahsettiği anılarında bu resimden de bahsetti. Babür imparatorunun kendi sözleriyle:

*Ressam, Şah'ı ve yüksek rütbeli devlet adamlarının resimlerini çizmek için büyükelçiye eşlik etti. Çoğunun resmini çizmiş ve incelemem için bana sunmuştu. Kardeşim Şah'ı [Şah Abbas'ı] çok iyi çizmişti. Resmi gösterdiğim Şah'ın hizmetkarlarının hepsi, onu çok iyi çizdiğini söyledi.*¹⁰

Diplomasi açısından resim, Cihangir'in Şah Abbas'ın neye benzediğini görmesine ve resmini ismiyle ilişkilendirerek onu daha iyi anlamasına yardımcı oldu. Bu sahne, 19. yüzyılın sonlarına doğru birkaç kez yeniden çizildi ve tarihsel bir olayın sonraki nesillerin hayal gücünde nasıl etki yarattığını gösterdi.

PIERPONT MORGAN RESİMLİ İNCİLİ

Şah Abbas, ziyarete gelen sanatçılar tarafından resmedilmesinin yanı sıra yabancı elçilerden çok sayıda sanat eseri de kabul etti. Aldığı en ilginç hediyelerden biri, bugün "Pierpont Morgan Resimli İncili" olarak bilinen bir İncil'di. İncil, Fransız kralı IX. Louis (1226–1270) döneminde yazılmıştır. 92 sayfalık el yazması, çok az metinle *Tanah*'taki 340 bölümün resimli aktarımını içerir. Kitap 13. yüzyılın sonlarında İtalya'da, 17. yüzyılın başlarında ise Lehistan'daydı. 1604 yılında, Papa VIII. Clement'in İran'a gön-

10. Cihangir, *Cihangirname*, 319.

derdiği büyükelçilik üç Yalınayak Karmelit'ten oluşuyordu: heyet lideri Peder Paul Simon, Peder John Thaddeus ve Peder Vincent. (Peder Vincent'in İran'ı ikinci ziyareti ve Şah Abbas'la çeşitli dini konuları tartıştığı görüşmeler 4. Bölümde tartışıldı.) Karmelitler yol üstünde Lehistan'da durdu. Onları konuk eden Kardinal Bernard Maciejowski, onlardan İncil'i Şah Abbas'a sunmalarını istedi. Kardinal Maciejowski, İncil ve diğer hediyeler sayesinde Şah Abbas'ın Hristiyanlığa olumlu bakacağını ve belki de Hristiyanlığa geçeceğini umuyordu. Belki de Şah'ın kendisine karşılık olarak bir hediye göndermesini umut ediyordu.

Karmelitlerin Polonya'dan ayrıldıktan sonra İran'a ulaşması üç yıl sürdü. Nihayet vardıklarında, VIII. Clement ve sadece yirmi beş gün görev yapan halefi XI. Leo ölmüş ve V. Paul yeni papa olmuştu. Heyet Isfahan'a doğru yol alırken, 3 Ocak 1608'de Karmelitler Şah Abbas'la görüşme şansı yakaladı. Kral onları karşıladıktan sonra çeşitli konular hakkında tartıştılar ve Karmelitler ona resimli İncil'in de dâhil olduğu hediyelerini sundular. Hediyeler arasında Şah Abbas'ın kabul etmekten mutluluk duyduğu, "küçük bir fıçı" Muskovit votkası, Bohem camından yapılmış, zümrüt ve değerli taşlarla süslenmiş bir haç, altın bir İsa ikonası, kristal bir vazo, iki resim, Öklid'in Arapça bir kopyası ve dört İncil vardı.¹¹

Peder Simon, İncil'in bir sayfasını açtıktan ve yaratılışın ilk gününün bir resmine denk geldikten sonra, , Şah Abbas'ın, muhtemelen sonradan uydurulmuş olan şu tepkiyi verdiğini kaydeder:

Şah, iblisi tehdit ederek kılıcını sallayan Aziz Mikail'in ayaklarında yenilmiş ve aşağılanmış çirkin ejderhayı görünce sordu: "Bu meleğin ayakları dibinde mağlup olan da kim?" Peder Paul "Bu, şeytan dediğimiz aşağılık melek" diye cevap verdi. "Hayır," dedi Şah gülümseyerek, "Türk bu."¹²

11. Simpson, "Morgan," 143; *Carmelites* I, 124.

12. Simpson, "Shah 'Abbas," 131-132, 140.

İncil'i büyük bir ilgiyle inceledikten sonra Şah Abbas, kahyalarından birini, en bilge mollalardan birinin el yazmasını incelemesini ve her resimli sayfaya minyatürlerin ne anlama geldiğini Farsça yazdırması için görevlendirdi.¹³ Marianna Shreve Simpson, el yazmasına Farsça alt yazıların, Arapça sayfa numaralarının ve farklı mühürlerin şah kütüphanesinde eklendiğini öne sürüyor. Ayrıca, şah kütüphanesi sarayın içinde olduğu için, Şah Abbas'ın el yazmasını not ve dipnotlar eklenirken inceleyebildiğini belirtiyor.¹⁴ Şah Abbas'ın hediye İncil'e yaptırdığının bir benzeri daha önce yapılmıştı. 1602'de, bir Portekiz heyeti Hindistan'ın Goa eyaleti üzerinden İran'a vardığında, Şah Abbas'a İsa Mesih'in yaşamını anlatan bir kitap sundu. Bu kitapta küçük resimler vardı ve kenar boşluklarında Farsça metinler bulunuyordu. Şah, cildi çok beğendi ve bu kitap, Karmelitlerin kendisine verdiği İncil'e tercümeleri yerleştirmesi için ona ilham vermiş olabilir.

Hristiyan temalı hediyeler verenler yalnızca Hristiyan krallar ve din adamları değildi. Bir keresinde, bir hediyeye karşılık olarak Şah Abbas, *Tanah*'taki figürlerin altından yapılmış resimlerini gönderdi. Farklı zamanlarda Venedik doğuna, altından ve kadifeden yapılmış, üstüne *Beşâret-i Meryem*'in resmedildiği bir kumaş ve üstünde Meryem'in resimlerinin olduğu kadife bir kumaş parçası gönderdi. Şah, iki parçanın da San Marco Bazilikasında kullanılmasını umuyordu. Ayrıca daha önce Avrupa'dan almış olabileceği bir haç da gönderdi, bu da alınan hediyeği geri vermenin tamamen günümüzde yapılan bir hareket olmadığını gösteriyor.

Safevî ve Avrupalı sanatçılar da bu dönemde birbirlerinden etkilendi. Ressam Sadık Bey, anonim bir Hollandalı gravürcü olan "Banderoles Ustası" tarafından yapılan bir gravürden ilham alarak *Beşâret-i Meryem* hakkında bir resim çizdi. Daha sonraki

13. Simpson, "Morgan," 145-146.

14. Simpson, "Shah Abbas," 132.

Safevî resimleri Avrupa'dan etkilenmeye devam etti. 1625'te Şah Abbas, elçisi Musa Bey'i Hollanda'ya gönderdi ve bir süredir Isfahan'da yaşayan sanatçı Jan Lucasz van Hasselt ile arkadaş oldu. Musa Bey, Hollandalı sanatçılar arasında İran'a ilgi uyandırmak için çok şey yaptı. Bu ziyaretin ardından, Hollanda resimlerinde ki İran etkisi görülebiliyordu.

ÜLKE İÇİNDE HEDİYELEŞME

Şah Abbas, imparatorluğuna gelen yabancı elçiler ve ziyaretçilerle hediyeleşmenin yanı sıra, kendi ülkesindeki insanlara da sanatsal hediyeler takdim etti. Kishwar Rizvi'nin son araştırması, Şah Abbas'ın kamu imajını güçlendirmek için kitapları ve porselenleri nasıl kullandığını göstermiştir.¹⁵ Örneğin, 1607'de, resimli İncil'i aldığı zamanlarda, Erdebil'deki Safevî aile türbesi ve Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'ne resimli kitaplar ve diğer öğelerden oluşan büyük bir bağışta bulundu.

Erdebil, Şah Abbas döneminde Safevî ailesi için önemli bir rol oynamaya devam etti. Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safi'nin mezar yeri olan Erdebil, hanedan için manevi olarak değerlidir. Şah Abbas, Erdebil Türbesine şiir ve tarih üzerine bir kitap koleksiyonu ve ayrıca çok değerli bir porselen takımı bağışladı. Bu koleksiyon o kadar kapsamlıydı ki, Künbed-i Şehzâde olarak bilinen türbenin bir bölümünü yeniletti ve ona Çin Evi (Çinîhane) ismini verdirdi. Yenileme çalışmaları arasında zaferler ve On iki İmam konularında Kur'an ve Hadis'ten alıntıların kitabelere eklenmesi, duvarların boyanması gibi çeşitli yenilikler yer aldı. En önemli yenilik, Çin porselen koleksiyonunun sergilenmesi için bir yer ayrılmasıydı. Bu, odanın duvarlarına alçı nişler oyularak yapıldı, böylece duvarlar bir tür gömme çini dolabıyla örtülmüştü. Niş-

15. Canby, Shah 'Abbas, 98-115.

ler ister uzun boyunlu bir vazo ister ibrik veya yuvarlak bir sürahi olsun, her porselen parçası için özel olarak oyuldu. Safevî kralları bu porselenlere çok saygı duyuyorlardı, bu da  ah Abbas'ın onları neden sergilemek istediğini açıklar. Porselenlerle aynı odada, oymalı ni lerin altında,  ah Abbas'ın ba ı ladı ı kitaplar alt raflara koyuldu, yani odanın bir başka işlevi de okuma alanı sağlamaktı.

Şah Abbas'ın türbeye ne kadar katkı sağladığını biliyoruz       ba ı ladı ı eşyaları listeleyen vakıf senetleri günümüze kadar sağlam kaldı ve  ah'ın en az iki tarihçisi de bu hediyeleri kaydetmi ti. Şah Abbas'ın müneccimi Yezdî'ye göre nesneler, "  n porselenleri ve Yemen akik ta ı ve ye im taşından yapılmaklar" dâhil olmak üzere toplam 1162 par aydı¹⁶. İskender Bey,   n porselenlerini "büyük tabaklar, soluk yeşil eşyalar, şarap kadehleri ve  ah'ın   n eşyaları deposunda bulunan diğer Gur [Hint] ve   n kaseleri" olarak tanımlamıştır.¹⁷ Porselenlerin yaklaşık 805'i günümüze ulaşmıştır ve bunların bir kısmı kaynaklardaki açıklamaları sayesinde özel olarak saptanmıştır.

Şah Abbas, saraya maddi olarak katkı sağlayacak veya türbede daha fazla iyileştirmeye izin verecek herhangi bir gelir sa lamadı ı halde Erdebil türbesine neden bu tür bir ba ı ta bulundu? Rizvi, bu hareketin  ah Abbas'ın halkla ilişkiler konusunda becerilerini yansıttığını  ne sürdü. Oyma ni lere sahip porselenlerin sergisi, İsfahan'daki  l  K p 'nın beşinci katındaki benzer bir sergiye benziyor. Ancak, sadece seçilmiş misafirler  l  K p 'ya girebilirken halk, Erdebil'deki nesneleri görebilir ve böylece dolaylı olarak  ah Abbas'ın Pers  ahlarına yakı ır özelliklerini, halka olan sevgisini, zenginliğini ve gücünü anlayabilirdi.¹⁸

Şah Abbas, Erdebil'e porselen ve kitap ba ı larının yanında, Meşhed'deki İmam Rıza Türbesine Kur'an, İslam fıkhı ve

16. Canby, * ah Abbas*, 121.

17. TAA, 762/955.

18. Canby, *Shah 'Abbas*, 102–104.

bilim üzerine Arapça kitaplar da bağışladı. 4. Bölümde bahsedilen din adamı Şeyh Bahâî, Meşhed'e hangi kitapların bağışlanacağını seçme konusunda önemli bir rol oynadı. Bu kütüphane bağışının en önemli özelliği, içinde ilk üç İmamın, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in imzalarının olduğu söylenen Kur'an'ları içermesiydi. Canby, bu bağışın "dini politikalarının ciddiyetini iyi gösteren" siyasi bir amacı olduğunu öne sürüyor.¹⁹ Şah Abbas, Özbekler şehri işgal edip türbeye zarar verdikten sonra da türbeyi yeniledi. Türbeye İmam'ın kabrine gidiş yolunda kullanılmak üzere mücevherlerle kaplı yeni kapılar bağışladı ve hattat Ali Rızâ-yi Abbâsî'ye kendisinin 1601-1602 yıllarında mezarı tekrardan altın kaplattığı ziyaretinin anısına bir kitabe yazdırdı.

Şah Abbas, şahlığın propagandasını yapmak için sanatı kullandı ve bunun siyaset ve diplomasi gibi alanlarda etkileri oldu. Sanatçılarla, hattatlarla ve ressamlarla dostluk kurarak ve onları İsfahan'a getirerek herhangi bir kimsenin minyatürlere ya da halılara tek bakışıyla fark edebileceği bir tarz yarattı. Şah Abbas, diplomatik faaliyetlerinin bir parçası olarak hem kendi krallığı içerisinde hem de dış güçlerle ilişkilerinde hediye alıp verdi.

19. Canby, *Shah 'Abbas*, 194.

7

**SON SAFHA:
1612–1629**

Şah Abbas'ın hükümdarlığının son aşaması, 1612'de Hazar Denizi bölgesinde iki yeni "başkent" kurulması ile başladı ve 1629 yılının başlarında Şah'ın ölümüyle sona erdi. Bu dönemde Gürcüler, Portekizliler, Osmanlılar ve Babürlülere karşı askeri seferler ve fetihler düzenlemeye devam etti, ipek ihracatını tekeline aldı, veliaht meselesi ile ilgilendi ve imparatorluk içindeki nüfus iskânları denetledi. Bu bölümde, hayatının ve kariyerinin son evresindeki ana odak noktaları olan bu konuları inceleyeceğiz.

EŞREF VE FERAHÂBÂD

Şah Abbas, hayatının son on yedi yılının çoğunu, Safevî İmparatorluğunun "yeni başkentleri" olarak kabul edebileceğimiz iki yerde geçirdi: Ferahâbâd ve Eşref (bugün Behşehr olarak bilinir). İki şehir de Hazar Denizi'nin Şah'ın anne tarafından atalarının memleketi olan Mazenderân vilayetinde bulunuyor. Şah iki şehri de çok sevmiş olmalı ve belki de tüm zamanını devlet işlerine ayırmaktan ziyade avlanma ve rahatlamayı tercih etmesi nedeniyle, hayatının son dört yılında İsfahan'a hiç gitmedi. İki şehir arasından Ferahâbâd daha önemliydi. Della Valle, Şah Abbas'ın burayı birkaç nedenden ötürü yapılandırdığını belirtiyor: "şahlığını süslemek", yani İran'ın her tarafında gelişmiş bölgeler olmasını istiyordu; annesinin memleketi orasıydı, en iyi doğal savunmaya sahipti çünkü deniz "vahşi ve çorak" dağlar tarafından korunuyordu ve düşmanlarından, özellikle Osmanlılardan en uzak bölgeydi.¹ Ferahâbâd, Hazar Denizi'ne daha yakındı. 1621 yılında Şah, oraya giden yolları genişleterek şehre kolay erişilmesini sağlamıştır. Eşref ise İsfahan gibi tasarlanmış bir şehirdi ve Şah Abbas tasarımında önemli bir rol oynadı. 1612'de orada bir saray inşa etti. İskender Bey'e göre saray, "hamamlar, atölyeler ve

1. Melville, "Itineraries," 214; Della Valle, 176-177 / 50-51.

evler gibi gerekli tüm yardımcı binalara” sahipti. Tarihçi, şahın “her biri sarnıçlarla donatılmış cezbedici evlerin yer aldığı bahçeler ve parkları düzenlediğini” de kaydediyor.² Bu sarnıçlarda, alevlere ve havai fişeklere benzeyen şekillerde su püskürten çeşmeler vardı. 1629 yılında İskender Bey’e göre Eşref, “büyük ve Şah’ın himayesinin bir sonucu olarak ünlü bir şehir” haline gelmişti.³

Şah Abbas, hayatının son aşamasında Eşref ve Ferahâbâd’ı fetihler için başlangıç noktaları olarak kullandı. Fetihlerinin sayısı ve süresi önceki yıllara göre daha az olsa da Gürcistan (1613), Hürmüz (1622), Kandahar (1622) ve Bağdat’a (1623) seferler düzenledi.

GÜRCİSTAN SEFERLERİ

Şah Abbas hükümdarlığının çeşitli dönemlerinde, Gürcistan’ın en azından doğusunu fethetmeyi amaçladığı için Gürcistan’a seferler düzenledi. Safevî döneminin başlarında, Gürcistan Osmanlı-Safevî mücadelelerinin ortasında kalmasına rağmen, 1555 Amasya Antlaşması’yla, Gürcistan’ın bölündüğü krallıklar batıda Osmanlı, doğuda Safevî kontrolü altına girdi ve istikrar sağlandı. Ancak 1590’da İstanbul Barışı Antlaşması, Safevîleri Gürcistan’ın tamamını Osmanlılara teslim etmeye zorladı.

Şah Abbas, Gürcistan’ı tekrar Safevî kontrolü altına almaya oldukça hevesliydi, ancak bu, hükümdarlığının son aşamasına kadar gerçekleşmedi. 1602’de, daha önce Safevî kontrolü altındaki iki doğu krallığı olan Kartli ve Kaheti’nin hükümdarlarının Osmanlılara karşı kendisine yardım etmesini sağlamıştı. Ancak Gürcü soylular Şah’a karşı koydular ve Kaheti tahtına kendi ter-

2. TAA, 855-856 / 1065-1066.

3. TAA, 856/1066.

cih ettikleri hükümdarı, Teimuraz'ı yerleştirdiler. Şah Abbas, Teimuraz'ı Kaheti'nin ve II. Luarsab'ı ise Kartli'nin hükümdarı olarak kabul etti. Şahın bu hükümdarları onaylamasına rağmen, İskender Bey Münşî, bize 1613'te Teimuraz ve II. Luarsab'ın Şah Abbas'ın avlanmak için Mazenderân'da buluşma talebini reddettiklerini ve ayrıca ona karşı birlikte komplo kurduklarını anlatıyor. Bunun sonucu olarak, 1614'te Şah Abbas, Kartli ve Kaheti'ye bir sefer düzenledi. Teimuraz ve II. Luarsab teslim olmadı, bunun yerine Batıya, İmereti'ye kaçtılar. 1615'te Kaheti'nin soyluları ayaklandı. Bu Şah Abbas'ı daha da sinirlendirdi ve Şah, şehirlere saldırdı. İskender Bey Münşî, Kaheti'de Safevîlerin 70.000 kadar insanı öldürdüğü ve 100.000 kadarını İran'a sürdüğü, saldırının etkilerinin asla geçmediğini söylüyor. Şah Abbas daha sonra Kaheti'nin tahtına Müslümanlığa geçen Teimuraz'ın yeğeni İsa Han'ı yerleştirdi. Kartlili II. Luarsab ise teslim oldu ve İran'a gönderildi. Hristiyanlıktan vazgeçmeyi reddettiği için 1622'de idam edildi.

Gürcü seferinin sonuçlarından biri, Şah Abbas'ın, Gürcü olmayan halkları Kaheti bölgesinden çıkarmış olmasıydı. Bu Müslüman, Yahudi ve Ermeni topluluklar, Şirvan ve Karabağ'ın Osmanlı işgali sırasında Kaheti'ye gitmişlerdi. Şah Abbas, yerli olmayanların Mazenderân'a gönderilmesini emretti. Ayrıca, Osmanlı emrinde çalışan Şirvan ve Karabağ sakinlerini de Ferahâbâd'a gönderdi. Bu şekilde yaklaşık 15.000 aile Ferahâbâd'a taşındı ve şehrin nüfusunu artırdı.

İPEK İHRACATININ TEKELİ

Gürcistan üzerinde egemenlik kuran Şah Abbas, ülkesinin ekonomik meseleleriyle ilgilenmeye devam etti. İran'da üretilen üretim fazlası ipek için yeni pazarlar kurmaya yönelik bir diplomatik çabanın ardından, Şah Abbas, Culfalıların yardımıyla

ipek ticaretinde bir ihracat tekeli kurdu. Şah Abbas'ın ipek ihracatında tekel sahibi olmasına yol açan olaylar karmaşıktı ve sadece Ermenileri değil, İran'dan ipek ithal etmek isteyen Rusya, East India Company (EIC) ve Dutch Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) gibi çeşitli dış güçleri de içeriyordu. Kumaşlarını İran'a satmakla ve ipekle ilgilenen EIC, Hollanda'dan önce İran'ın iç kesimlerine ulaştı. Şah Abbas'ın, ipek ticaretini Anadolu ve Osmanlı topraklarından geçen kara yollarından ayırmasını ve bunun yerine 5. Bölümde anlatıldığı gibi deniz yoluyla ticaret yapmasını istediler.

Bu durum EIC ile halihazırda kurulmuş kara yollarında İran ipeğinin ana ihracatçıları olarak konumlarını korumak isteyen Culfalı Ermeniler arasında rekabete yol açtı. 1619'da Şah Abbas, ipek ticareti üzerinde bir tekel kurmak için bu rekabetten yararlandı. Plana göre ipek üreticileri, ipeklerini sadece ve düşük bir maliyetle Şah Abbas'a satmak zorundaydı, bu da ihracat için ipek satmak isteyen herkesin ondan sabit bir oranla satın almasını gerektirdi. Şah, bu sabit oranı belirlemek için 17 Eylül 1619'da sabit fiyatı en yüksek teklif verene "satacağı" bir açık artırma düzenledi. Açık artırmaya üç grup katıldı: İngilizler, Culfalılar ve Karmelitler. Culfalılar, yük başına elli tümen teklif ederek açık artırmayı kazandılar. Culfalıların teklif ettiği bu yüksek fiyatı ödemeyi reddeden İngilizler, o yıl satacak ipek alamadılar. Genel olarak bu tekellik durumu, Şah Abbas'ın diğer ekonomik reformları gibi, ülkeye fazlaca gelir getirdi.

HÜRMÜZ'DE ZAFER

İpek ticareti –özellikle İngiliz ipek ticareti– Şah Abbas'ın Hürmüz'de Portekizlilere karşı kazandığı zaferle bağlantılıydı. 1615'te, Şah Abbas'ın ipek tekeli kurmasından yaklaşık dört yıl önce, EIC İran'a İngiliz çuhası satmakla ilgileniyordu. Onlar

Şah'la görüştüktan sonra Şah Abbas, çuhayı satmalarına ve Umman Körfezi'ndeki bir liman şehri olan Cask'ta bir fabrika kurmalarına izin veren bir ferman yayınladı. Şahın ikinci fermanı, EIC'ye serbest ticaret hakları, din özgürlüğü ve İran'da kalıcı bir büyükelçi bulundurmak gibi geniş kapsamlı imtiyazlar verdi. Fakat bu tür imtiyazlar EIC'ye bedavaya verilmemişti. EIC ve Hollandalı VOC'nin Umman Körfezi'ndeki varlığı, Avrupa'nın buradaki ticari faaliyetlerinde yeni bir döneme girildiğini gösteriyordu. Şah Abbas, Portekizlileri Hürmüz'den kovmak için İngilizleri kullanmış, tipik olarak rakip şirketleri birbirine düşürmüş ve bu durumu kendi lehine kullanmıştı.

1515'ten yani, Şah İsmail'in hükümdarlığından beri, Hürmüz bölgesinin boğazları Portekiz egemenliği altındaydı. Portekizliler Hürmüz adasında bir kale inşa etmişler ve diğer Basra Körfezi limanlarını da bu küçük imparatorluklarına katmışlardı. Portekiz kontrolü altında, Hürmüz önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Şah Abbas iktidara geldikten sonra, Safevîler Portekizlileri bölgeden uzaklaştırmaya başlayabilirdi. 1602'de, Allah-verdi Han komutasında Safevîler, Portekizlileri Bahreyn'den sürdüler ve 1614'te, adını Şah'tan alan, Bender Abbas olarak bilinen liman kenti Gamru'yu (Jarun, Gombroon ve Gombron olarak da bilinir) ele geçirdiler.

1621'de Şah Abbas, Hürmüz'e saldırmaya hazırды. Don Garcia de Silva y Figueroa'nın İran'a felaketle sonuçlanan ziyaretinden sonra zaten Portekizlilerden hoşlanmamaya başlamıştı. Şah Abbas'ın "önemli bir beyefendinin" kendisini ziyaret etmesini istemesinin ardından, III. Philip, Don Garcia'yı İran'a göndermişti. Don Garcia, 1617'de Isfahan'a geldi, fakat getirdiği mesajda III. Philip, Safevîlerden Keşm Adasını, Bahreyn Adalarını ve diğer bölgeleri Portekizlilere iade etmelerini istiyordu. 1620'de Portekizliler, Körfez'in kontrolü için İngilizlerle denizde iki kez savaştı ve kaybetti. 1621'de, EIC'ye sağladığı ticari ve diplomatik ayrıcalıklardan yararlanan Şah Abbas, onlardan Portekizlilerin

Hürmüz'den çıkarılmasına yardımcı olmalarını istedi ve aksi takdirde ticaret ayrıcalıklarının kaldırmakla tehdit etti. İngilizler Şah'a yardım etmeyi kabul etti ve savaş başladı.

Şah Abbas bu operasyonu şahsen yönetmedi. Harekatin başına Allahverdi Han'ın oğlu İmam-Kulu Han'ı sorumlu olarak atadı. Gamru'yu kendine üs olarak seçen İmam-Kulu Han, askerlerini adaya taşıyan İngiliz gemilerinin yardımıyla Hürmüz'deki kaleye saldırmaya başladı. İki aylık acımasız bir kuşatmadan sonra, 1622 baharında İmam-Kulu Han kaleyi yıktı ve Portekizlileri mağlup etti. İngilizler ve Safevîler arasında imzalanan bir anlaşmanın şartlarına göre Portekizliler, İngilizlere teslim oldular. Keşm Adası Safevîlerin eline geçti. Şah Abbas, Hürmüz'ü idare etmek ve İran'a karşı ticari amaçlarla kullanılmasını önlemek için adaya görevliler atadı. Bu da Bender Abbas'ın önemli bir Safevî limanı olmasını sağladı.

Hürmüz'deki Safevî zaferinden haberdar olan Hollandalı VOC, 1623'te temsilcisi Hubert Visnich'i Şah'la bir anlaşma yapması için gönderdi. Bu anlaşmayla, VOC'ye sabit bir oranda belirli bir miktarda ipek verildi ve VOC'nin herhangi bir gümrük ücreti ödemedi. İran'dan belirli miktarda mal ihraç etmesine izin verildi. Ancak Şah Abbas'ın gelire ihtiyacı olduğu için, VOC ve EIC'nin satın aldıkları malların bir kısmını yerel para biriminde ödemeleri gerekiyordu.

KANDAHAR'IN ALINMASI

Portekizlileri halleden Şah Abbas, artık son bir kez daha odağını doğuya ve Kandahar'ı Babürlerden geri almaya çevirebilirdi. 1595'te, Babürler Kandahar'ı Şah Abbas'ın elinden almıştı. O sırada hükümdar şehri elinde tutamayacak kadar zayıftı. Şehri geri almayı deneyene kadar geçen süredeki tutumu ve bunu görece zayıf bir durumdayken yapabilmesi Şah'ın stratejik düşünme

yeteneği hakkında çok Şey söylüyor. Başlıca taktiği, 1605'te ölen nl Babür Şahı Ekber Şah'ın oğlu yeni Babür imparatoru Cihangir ile arkadaş olmak ve daha imparator olmadan önce bile onunla mektuplaŐmaktı. Şah Abbas, 1604'te Kandahar'daki kaleyi almaya çalıştı ancak başarısız oldu. Daha sonra, Herat valisinin de planladığı iddia edilen, Herat'taki Kızılbaş birliklerinin desteklediği Farah ve Sistan valilerinin kurduğu bu komplo hakkında hiĔbir fikrinin olmadığını söyledi. Ancak bu, olaydan sonra vaziyeti kurtarmak iĔin söylenen bir Şeydi, Ĕnk tarihĔilerinden biri, Şah'ın kuşatmayı yürüten komutanlarla sürekli iletişim halinde olduğunu aktarmaktadır.

Daha sonra, Şah Abbas, kendisi ve Cihangir arasında bir dostluk kurmaya çalışmak ve belki de Kandahar'ı Safevîlere "geri verme" konusunu aĔmak iĔin defalarca Babür sarayına elĔi ve delege gönderdi. Bu ziyaretlerin önemli bir sonucu olmadı ve Han 'Alam'ın 6. Bölümde tartışılan 1613 yılında Safevî sarayına yaptığı ziyaret dışında, tüm diplomatik trafik Safevîlerden Babrlere doğru aktı. 1620'de Han 'Alam'ın gösteriŐli ziyaretinden sonra Şah Abbas Cihangir'e, Zeynel Bey baŐkanlığında eşit derecede etkileyici bir iade-i ziyaret heyeti gönderdi. Göz alıcı bir hediye koleksiyonuyla birlikte Zeynel Bey, Babrlerin Kandahar'ı Safevîlere geri vermesi hakkında görüşmek iĔin Babür İmparatorluğu'na gitti, ancak görev, öncekiler gibi başarısız oldu. Daha sonra, Şah Abbas Babrlere hediyeler ve dostluk teklifleri sunan birkaĔ elĔi daha gönderdi.

Şah Abbas, Cihangir'in sarayındaki entrikalar hakkında edindiği bilgileri Babrlere saldırmak iĔin kullandığından, bu ziyaretlerin hiĔbiri yararlı olmadı denemez. Şah, Şubat 1622'de İsfahan'dan yola Ĕıktı. Bu sırada Cihangir'in çocuğu olmayan eşi Nur Cihan Begüm, vey oğlu Prens Şah Cihan ile bir anlaşmazlık yaŐamıŐtı. Cihangir, Şah Abbas'ın yola Ĕıktığını ğrendiğinde çok ŐaŐırdı Ĕnk Şah Abbas ona yıllar boyunca dostane bir Şekilde yaklaŐmıŐtı. Anılarında bu ŐaŐkınlığını iĔtenlikle anlatıyor:

“Bundan birkaç gün önce, Kandahar’daki yetkililerden İran hükümdarının Kandahar’a karşı yürüttüğü harekate ilişkin raporlar alındı. Geçmiş ve şimdiki ilişkilerimiz göz önüne alındığında, duyduklarıma inanmadım”.⁴ Cihangir, oğlu Şah Cihan’a Kandahar’a gitmesini emretti, ancak Şah Cihan, üvey annesi Nur Cihan Begüm’ün yokluğunu kendi çıkarına kullanacağından korkarak gitmeyi reddetti. Nur Cihan ise, Şah Cihan’ı alenen kınama fırsatını kaçırmadı ve onu babasına itaat etmediği için âsi olmakla suçladı. Kandahar’daki Babür kalesi, beş-altı haftalık bir kuşatmanın ardından Safevîlerin eline geçti. Şah Cihan, gerçekten de babasına karşı dört yıl sürecek bir isyan başlattı ve dikkatini Kandahar’ı geri almaya veremedi.

BAĞDAT’IN ALINMASI

Şah Abbas’ın ölümünden önce kazandığı son büyük askeri zafer, Şah Tahmasb’dan 1534’te Osmanlılar tarafından almasından bu yana elden çıkmış olan Bağdat’ın geri alınmasıydı. Bölgede çok büyük bir Safevî etkisi vardı. Özellikle Bağdat ve İmam Ali’nin metfun olduğu Necef’in kutsal şehirlerinden oluşan bir hac yeri olan Atabat, İmam Hüseyin’in türbesinin bulunduğu Kerbelâ, Safevîlerin soyundan geldiklerini iddia ettikleri Yedinci imam İmam Musa el-Kâzım ve dokuzuncu imam Muhammed el-Takî’nin metfun bulundukları Kâzımeyn ve son olarak, onuncu ve on birinci imamlar Ali en-Nakî ve Hasan el-Askerî’nin türbelerinin bulunduğu Sâmerrâ bölgeleri Safevî tarihinin ve etkisinin çokça bulunduğu yerlerdi. Bölgenin dini ve ideolojik önemi nedeniyle, Safevîler, Bağdat ve Orta Mezopotamya’yı çok uzun süre kontrol etmemiş olmalarına rağmen, Orta Mezopotamya’da (Irak’ın merkezi) hak iddia ettiler. Safevîlerin 220 yıllık bir hü-

4. Cihangir, *Cihangirnâme*, 378.

kümdarlığı oldu fakat Irak'ın merkezi olan, İran'dan Zagros Dağlarıyla ayrılan bu bölgede toplamda sadece 42 yıllık bir süre için Safevîler söz sahibi olabildiler.

Şah Abbas, 20 Mayıs 1620'de Osmanlı Sultanı II. Osman'ın öldürülmesinden sonra hamlesini yaptı. Osmanlı İmparatorluğundaki karmaşa, zayıflık ve ülke geneline yayılmış bir isyan, ona Osmanlı'ya saldırması için mükemmel bir fırsat sundu. Irak'a seferi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan eden Bağdat valisinin ondan yardım istemesiyle başladı. Şah Abbas Bağdat'ı alabildi ancak Basra'yı ele geçirmeyi başaramadı. Safevî tarihçileri, seferin haklı nedenleri olduğunu ve Şah'ın, Atabat'a uzun zamandır istediği ziyareti gerçekleştirdikten sonra bu kuşatmayı başlatmaya karar verdiğini söylüyorlar. Ancak Osmanlı kaynaklarında böyle bir durumdan bahsedilmez ve daha ziyade Safevîlerin Bağdat'a getirdiği yıkım vurgulanır.

TAHTIN VARİSİ

Şah Abbas hayatının bu son aşamasında, askeri zaferlere ek olarak, kalan iki oğlunu kör ettirdi. Şah Abbas'ın toplam beş oğlu vardı. İlk oğlu Muhammed Bâkır'ı (Safî olarak da bilinir) 1615'te çok güçlendiği ve babasına karşı komplo kurduğu korkusuyla idam ettirdi. İkinci oğlu Hasan ve dördüncü oğlu İsmail çocukken öldü. Bu, ona tahta geçebilecek iki oğul bıraktı fakat Şah Abbas, 1621'de üçüncü oğlu Muhammed Mirza'yı (Muhammed Hüdâbende), 1627'de ise beşinci oğlu İmam Kulu Mirza'yı kör etti. Böylelikle o öldükten sonra tahta geçememelerini sağladı.

Bir şah neden oğullarını kör etsin? Bazı tarihçiler, Şah Abbas'ın gençliğinde yaşadığı bazı olaylar sebebiyle, oğullarının kendisine karşı komplo kurması konusunda paranoyak hale geldiğini öne sürer. Bu özel durum dışında mevcut kanıtlar, Şah Abbas'ın hayatı konusundaki genel korkularını işaret ediyor. Gezgin

Pietro Della Valle, şahın görünüşte garip olan davranışlarından bazılarının bu endişeyi yansıttığını öne sürüyor:

Bu tür teşebbüslerden dolayı [örneğin zehirleme], bence, Şah cahil insanların tuhaf bulduğu ve Hazretlerine layık görmediği bir sürü şey yapar: Örneğin kendi yemeğini kendi pişirir. Özellikle kendi yakaladığı veya öldürdüğü balıkları ve av etlerini pişirmek onun için olağan bir şey. Başka zamanlarda ise, sokaklarda dumanı tüten ocakların kokuları eşliğinde dükkanlardan yemek yer. Bu zamanlarda kibirli davranmaz ve aşçı ne pişiriyorsa onu yer. Aynı şekilde, Hazretler yoldan geçerken herhangi bir eve girer ve aile kendileri için ne hazırladıysa onu yer.⁵

ŞAH ABBAS'IN ÖLÜMÜ

1628'in sonlarında Şah Abbas, Kazvin'de Kandahar valisini ağır-
lıyordu. O sırada, bir tür sıtmaya yakalanmıştı ve dört günde bir
gelen nöbetler yüzünden acı içindeydi. Çok fazla hareket etme-
si, kötüleşmesine neden oldu. Doktorlarının Hazar bölgesindeki
ona uygun olmayan nemli iklimle ilgili uyarılarına rağmen, şah
kışı Mazenderân'da geçirmek istedi. Nihayetinde, yolculuğun
yirmi dört gün sürmesini sağlayacak daha yavaş bir hızla Kaz-
vin'den yola çıktı. Normalde bu sürenin yarısı kadar zamanda
Mazenderân'a ulaşabilirdi. Daha yavaş gitme planına rağmen,
hedefine ulaşma hevesi yüzünden Eşref'e sadece dokuz günde
vardı. Plana sadık kalsaydı Eşref'e on iki günde gidecekti. Eşref'e
vardığında ateşi tekrar çıkmıştı ama yine de avlanmaya ve devlet
işleriyle uğraşmaya devam etti. Bir avlanmadan sonra, oldukça
hasta bir şekilde eve döndü ve artık yataktan çıkmasına izin ve-
rilmedi. 19 Ocak 1629'da öldü.

5. Della Valle, 82–83/33.

Ölümünden kısa bir süre önce Şah Abbas, halefi olarak Muhammed Bâkır'ın (Safi) oğlu, torunu Sâm Mirza'yı seçti. Şahın ölümü İsfahan'a duyurulduktan sonra, Sâm Mirza hızla Şah Safi adıyla olarak tahta oturdu ve Şah Abbas'ın cenazesi için hazırlıklar yapıldı.

Şah Abbas'ın cenaze töreninde halası ve diğer harem kadınları vardı. Tören alayı, Mazenderân'dan Kâşân'a kadar gitti ve çok sayıda insan saygılarını sunmaya geldi. Vücudu, Kâşân'da yedinci imam Musa el-Kâzım'ın oğlu İmamzade Habib'in türbesinde tutuldu. İskender Bey, büyük kalabalığın, ileri gelenlerin saygılarını göstermelerini zorlaştırdığı türbe sahnesini aktarır.⁶ Kur'an hafızları sürekli Kur'an okudu ve bütün gece mum yaktılar. Kur'an okuyanlara, fakirlere ve türbe bekçilerine yiyecek verildi ve bu, Kaçar kabilesinden bir Kızılbaş olan Mehdi Kulu Bey Şah'ın cenazesinin defnine nezaret edene kadar sürdü.

6. TAA, 1078-1079 / 1303-1304.

SONUÇLAR

Şah Abbas öldüğünde, 60 yaşındaydı ve Safevî tahtındaki 42 yıllık dikkate şayan bir saltanatı sona ermişti. Hükümdarlığı çok büyük bir etki yarattı; siyaseti ve eylemleri, Safevî İran'ını siyasi, dini, sosyal ve kültürel açıdan değiştirdi. Hükümdarlığının başından beri, olayları kendi yararına şekillendirmek için elinden gelen her fırsatı kullandı. İktidara gelir gelmez hem iç hem de dış tehditleri ortadan kaldırarak tahtını hızla sağlamlaştırdı. Hükümdarlığının erken dönemlerinde dine aykırı hareketler yapmış olsa da kısa bir süre sonra kendisini bu tür hareketlerden uzaklaştırdı ve yönetimini Şii İslam'ın ortodoks yönleriyle düzenlemeye başladı.

Safevî başkentini İsfahan'a taşıdıktan sonra Şah Abbas, çeşitli ekonomik reformlar yaparak ve devletin kurucu unsurlarının kendisine sadık kalmasını sağlayacak şekilde Safevî toplumunu yeniden şekillendirerek, bir dizi yöntemle merkezi bir yönetim kurdu. Nakş-ı Cihan Meydanı'ndaki görkemli binalar, yeni başkentindeki gücünün bir yansımasıydı. İsfahan'daki çarşılar, şehrin ticarete ve alışverişe açıklığını gösteren mallarla doluydu ve şehir, kozmopolit bir merkez haline geldi. Bu malların çarşılara ulaştırıldığı yollar korundu ve tüccarlar, Şah'ın yaptırdığı yeni kervansaraylarda dinlenebildi. Yeni Culfa mahallelerinde, Şah'ın zoruyla İsfahan'a taşınan ancak İsfahan'daki yeni seçkin kesimi oluşturan Ermeni cemaati ile, Şah Abbas'ın yeni ordusunu oluşturan ve önemli memurlar haline gelen gulâmlar yaşadı. Taşradaki toprakları miri arazilerine dönüştürmesinin bir sonucu olarak hazinesine toprak gelirlerinin artmasıyla Şah Abbas,

yeni şehri, yeni ordusu ve Safevî devletinin yönetilmesine yardım eden yöneticiler için ödeme yapacak paraya sahip oldu.

Şah Abbas, dini siyaset lehine kullanarak ekonomik reformlarını geliştirdi. Halka hem dindar hem de dini kurallardan kendisinin üstün olduğunu göstermek için, Meşhed'e yaya olarak seyahat etmek gibi umuma açık şekilde yaptığı taassup hareketlerini, içki içmek ve eğlenceler düzenlemek gibi geleneksel şahlık davranışlarıyla aynı anda yaptı. Şii İslam, dini düşünürlerin yeni fikirler üretmeye teşvik edilmesiyle, Osmanlı Sünniliğinde meydana gelen gelişmelerin karşısında durabilecek bir derinlik kazandı. Şah Abbas ayrıca, onun din değiştirmesini umut eden Hıristiyan misyonerleri de memnuniyetle karşıladı ve varlıklarını siyasi arzularına ulaşmak için kullandı. İran'a büyükelçiler kabul etti ve hem doğuya hem de batıya kendi temsilcilerini gönderdi. Osmanlı karşıtı bir ittifak kurma ve mesajların iletildiği ama uygulamaya konmadığı ipek ticaretini başka yöne çevirme planları gerçekleşmezken, Şah Abbas, ordusunu güçlendirmek ve ipek ticaretini artırmak için Avrupa'nın İran'daki varlığından yararlandı.

Şah Abbas, Safevî sanatını tanıtmak için şah olarak gücünü kullandı ve buna karşılık, sanat da şahın propagandasını yaptı. Başarılı sanatçılar Isfahan'a akın ederken, Şah Abbas'ın kamusal imajını güçlendirmeye yardımcı olan bir imparatorluk imajı yaratılmasına yardım ettiler. İpek halılar, şahın desteklediği sanatçılar tarafından resimlendirilen ciltli kitaplar ve diğer sanat eserleri, çağıyla ilişkilendirilebilen tanıdık özellikler içeriyordu. Şah Abbas, böylesine etkileyici eserleri çoğu zaman diğer hükümdarlara hediye etti.

Devlet yeterince güçlendikten sonra Şah Abbas, hayatının son dönemini Hazar Denizi bölgesinde geçirdi. Tam olarak emekli olmasa da belli ki Isfahan'da doğrudan varlığına ihtiyaç olmadığı hissetti. Yine de son yıllarında Portekizlileri Hürmüz'den kovdu, Kandahar'ı Babürlerden, Bağdat'ı ise Osmanlılardan aldı ve ipek ticaretini tekeline aldı.

Belki de en büyük başarısı, eski destekçilerini unutmadan; gulâmlar, Ermeniler ve Şiî din adamları gibi “yeni destekçilerini” devlete dâhil etmek olmuştı.¹ Şah Abbas hakkındaki bazı araştırmalar, İran’ın o öldükten sonra bir “gerileme” dönemine girdiğini öne sürse de Safevî hanedanı onun ölümünden sonra yaklaşık bir yüzyıl boyunca daha hüküm sürdü.

1. Newman, *Safavid*, 71.

OKUMA ÖNERİLERİ

Aşağıdaki eserlerden bu kitabın bazı bölümlerinde yararlanılmıştır ve/veya okuma önerisi olarak sunulmuştur.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Abisaab, Rula Jurdi. *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*. Londra: I. B. Tauris, 2004.

Arjomand, Said Amir. *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*. Chicago: University of Chicago Press, 1984.

Babaie, Sussan, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz-McCabe, ve Massumeh Farhad. *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Persia*. Londra: I. B. Tauris, 2004.

Babayan, Kathryn. *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran*. Cambridge, MA: Harvard University CMES, 2002.

Blow, David. *Shah 'Abbas: the Ruthless King Who Became an Iranian Legend*. Londra: I. B. Tauris, 2009.

Canby, Sheila R. *Shah 'Abbas: the Remaking of Isfahan*. Londra: British Museum Press, 2009.

Encyclopædia Iranica. Çevrimiçi edisyon. www.iranicaonline.org.

Encyclopedia of Islam. Çevrimiçi edisyon. <http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-of-islam-2>.

Falsafi, Nasr Allah. *Zindagani-yi Shah 'Abbas-i avval*. Tahran: Intisharat-i 'Ilmi, 1966.

Jackson, Peter ve Laurence Lockhart, haz.. *The Cambridge History of Iran. C. 6: The Timurid and Safavid Periods*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Matthee, Rudolph P. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver 1600–1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Newman, Andrew. *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. Londra: I. B. Tauris, 2006.

Savory, Roger. *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Streusand, Douglas E. *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals*. Boulder, CO: Westview Press, 2011.

BİRİNCİL KAYNAKLAR

A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries, haz. H. Chick, 2 cilt Londra: Eyre & Spottiswoode, 1939.

Della Valle, Pietro. *I Viaggi di Pietro Della Valle*, haz. F. Gaeta ve L. Lockhart. [Roma]: Istituto Poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato, 1972. Çevirenler. [Seçmeler]. *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in All Parts of the World*, içinde. cilt 9 [Asya], haz. John Pinkerton. London: Longman, Hurst, Rees, ve Orme [vd.], 1811.

Don Juan. *Don Juan of Persia: a Shi'ah Catholic 1560–1604*, çev. Guy Le Strange. New York: George Routledge & Sons Ltd., 1926.

Iskandar Beg Munshi. *Tarikh-i 'alamara-yi 'Abbasi*, ikinci edisyon, 2 cilt, haz. Iraj Afshar. Tahran: Amir Kabir, 1350 [1971]; çev. Roger Savory *History of Shah 'Abbas the Great*, 3 cilt. Boulder, CO: Westview Press, 1978.

Qazi Ahmad Munshi Qummi. *Gulistan-i hunar*, haz. Ahmad Suhayli Khvansari. [Tahran]: Intisharat-i Bunyad va Farhang-i Iran, tarihsiz.; çev. V. Minorsky *Calligraphers and Painters*. Washington: Smithsonian Institution, 1959.

Siyaqi Nizam. "Fotuhât-e homayun: 'Les Victoires augustes,' 1007/1598," haz., çev., not., Chahryar Adle. Doktora Tezi. Paris, 1976.

KAYNAKÇA

El2 makaleleri:

"al-Karaki." Madelung, W.

Amini Haravi, Sadr al-Din Sultan Ibrahim. *Futuhât-i shahi*, haz. Muhammad Riza Nasiri. Tahran: Anjuman-i Asar va Mafakhir-i Farhangi, 1383 [2004].

Arjomand, Said Amir. "The Rise of Shah Esma'il as a Mahdist Revolution." *Studies in Persianate Societies* 3 (2005): 44–65.

Babayan, Kathryn. "The Safavid Synthesis: from Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism." *Iranian Studies* 27 (1994): 135–161.

Brummett, Palmira. "The Myth of Shah Ismail Safavi: Political Rhetoric and 'Divine' Kingship," *Medieval Christian Perceptions of Islam* içinde, haz. John Victor Tolan, 326–352. Londra: Routledge, 2000.

Grey, C., çev. ve haz. "The Travels of a Merchant in Persia," *A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* içinde, Londra: Hakluyt Society için basılmıştır, 1873.

Khunji, Fazl Allah ibn Ruzbihan. *Tarikh-i 'alam'ara-yi Amini*, çev. ve kısalt. V. Minorsky, John E. Woods. Londra: Royal Asiatic Society, 1992.

Khvandamir, Ghiyas al-Din. *Tarikh-i habib al-siyar*, 4 cilt., haz. Jalal al-Din Huma'i. [Tahran]: Kitabkhanah-i Khayyam, 1333 [1954]; çev. Wheeler Thackston *Habibu's-siyar*, 2 cilt. Cambridge, MA: Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1994.

Membré, Michele. *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539–1542)*, çev. A. H. Morton. Londra: School of Oriental and African Studies, 1993.

Minorsky, Vladimir. "The Poetry of Shah Isma'il I." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10 (1942): 1006–1053.

Morton, A. H. "The Chub-i Tariq and Qizilbash Ritual in Safavid Persia," *Etudes Safavides*, içinde, haz. Jean Calmard, 225–245. Paris ve Tahran: L'Institut français de Recherche en Iran, 1993.

Savory, Roger M. "The Office of Khalifat al-Khulafa under the Safawids." *Journal of the American Oriental Society* 85 (1965): 497–502.

Shirazi, Abdi Beg. *Takmilat al-akhbar*, haz. 'Abd al-Husayn Nava'i. Tahran: Nashr-i Nay, 1990.

Tavakkul ibn Isma'il, ibn Bazzaz. *Safvat al-safa*, haz. Ghulam Riza Tabataba'i Majd. Erdebil: G. Tabataba'i Majd, 1994.

Eİz makaleleri:

"Nimat Allahiyya." Algar, Hamid.

"Nuktawiyya." Algar, Hamid.

EIR makaleleri:

"Allahverdi Khan (1)." Savory, Roger M.

"Farhad Khan Qaramanlu." Matthee, Rudi.

"Kandahar iv. From the Mongol Invasion Through the Safavid Era." Matthee, Rudi ve Hiroyuki Mashita.

Afushtah'i Natanzi, Mahmud ibn Hidayat Allah. *Naqavat al-asar fi zikr al-akhyar*, haz. Ihsan Ishraqi. Tahran: Bungah-i Tarjumah va Nashr-i Kitab, 1971.

Bagashvili, Valerian N. "The Undiladze Feudal House in the Sixteenth to Seventeenth-Century Iran According to the Georgian Sources." *Iranian Studies* 40 (2007): 37–58.

Dale, Stephen F. *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Islam, Riazul. *Indo-Persian Relations: a Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughul Empire and Iran*. Tahran: Iranian Culture Foundation, 1970.

Lambton, Ann K. S. "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship." *Studia Islamica* 17 (1962): 91–119.

Lambton, Ann K. S. "Quis custodiet custodes? Some Reflections on the Persian Theory of Government (Conclusion)." *Studia Islamica* 6 (1956): 125–146.

Maeda, Hirotake. "Exploitation of the Frontier: the Caucasus Policy of Shah 'Abbas I," *Iran and the World in the Safavid Age* içinde haz. Willem Floor and Edmund Herzig, 471–489. Londra: I. B. Tauris, 2012.

Maeda, Hirotake. "The Forced Migrations and Reorganisation of the Regional Order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and Developments Described by Fazli Khuzani," *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, içinde haz. Ieda Osamu and Uyama Tomohiko, 237–271. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2006.

Matthee, Rudi. "Loyalty, Betrayal, and Retribution: Biktash Khan, Ya'qub Khan, and Shah 'Abbas I's Strategy in Establishing Control over Kirman, Yazd and

Fars," *Ferdowsi, the Mongols, and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia*, haz. Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock, ve Firuza Abdullaeva, 184–200. Londra: I. B. Tauris, 2013.

Mirjafari, Hossein. "The Haydari-Ni'mati Conflicts in Iran," çev. J. R. Perry. *Iranian Studies* 12 (1979): 135–162.

Perry, John R. "Toward a Theory of Iranian Urban Moieties: the Haydariyyah and Ni'matiyyah Revisited." *Iranian Studies* 32 (1999): 51–70.

Qazi Ahmad Munshi Qummi. *Khulasat al-tavarih*, haz. Ihsan Ishraqi, 2 cilt. Tahran: Danishgah-i Tihiran, 1984.

Quinn, Sholeh. *Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2000.

Rahimlu, Yusof and Jawad Qasemi. "'Abbas I," *Encyclopaedia Islamica*, haz. Wilferd Madelung and Farhad Daftary. Brill Online, 2013.

Streusand, Douglas E. *The Formation of the Mughal Empire*. Delhi: Oxford University Press, 1989.

BÖLÜM 3

EIR makaleleri:

"Ali Qapu." Soucek, P. P.

"Armenia and Iran vi. Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period." Bournoutian, G.

"Della Valle, Pietro." Gurney, John.

"Deportations." Perry, John R.

"Isfahan x. Monuments (3) Mosques." Babaie, Sussan with Robert Haug.

"Julfa iv. Architecture and Painting." Hagnazarian, Armen.

Arak'el, Dawrizhets'i. *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz*, Cilt I, çev. George A. Bournoutian. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2005.

Aslanian, Sebouh David. *From the Indian Ocean to the Mediterranean: the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*. Berkeley: University of California Press, 2011.

Babaie, Sussan. *Isfahan and Its Palaces: Statecraft, Shi'ism and the Architecture of Conviviality in Early Modern Iran*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

- Blake, Stephen P. *Half the World: the Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590–1722*. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 1999.
- Della Valle, Pietro. [Seçmeler]. *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in All Parts of the World*, cilt. 9 [Asya], haz. John Pinkerton. Londra: Longman, Hurst, Rees, and Orme [etc.], 1811.
- Durand-Guédy, David. *Iranian Elites and Turkish Rulers: a History of Isfahan in the Saljuq Period*. London: Routledge, 2010.
- Herzig, Edmund M. "The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: a Study in Pre-modern Asian Trade." Doktora Tezi. Oxford, 1991.
- Herzig, Edmund. "The Deportation of the Armenians in 1604–1605 and Europe's Myth of Shah 'Abbas I," *Safavid Persia: the History and Politics of an Islamic Society* içinde, haz. Charles Melville, 59–71. Londra: I. B. Tauris, 1996.
- Matthee, Rudi. "Prostitutes, Courtesans, and Dancing Girls: Women Entertainers in Safavid Iran," *Iran and Beyond: Essays in Middle Eastern History, Honor of Nikki R. Keddie*, haz. Rudi Matthee and Beth Baron, 121–150. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2000.
- McChesney, Robert D. "Four Sources on Shah 'Abbas's Building of Isfahan." *Muqarnas* 5 (1988): 103–134.

BÖLÜM 4

Elz makaleleri:

- "Mulla Sadra Shirazi." MacEoin, D.
- "al-Suhrawardi." Ziai,

EIR makaleleri:

- "Ahmad Alawi." Corbin, H.
- "Baha-al-Din 'Ameli." Kohlberg, E.
- "Damad, Mir(-e), Sayyed Mohammed Baqer." Newman, Andrew J.
- "Emam-e jom'a." Algar, Hamid.
- "Karaki." Abisaab, Rula Jurdi.
- al-'Amili, Shaykh Baha' al-Din. *Jami'-i 'Abbasi*. S.L., N.P., 1855(?)
- Matthee, Rudolph P. *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500–1900*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

Meisami, Sayeh. *Mulla Sadra*. Londra: Oneworld, 2013.

Melville, Charles. "From Qars to Qandahar: the Itineraries of Shah 'Abbas I (995–1038/1587–1629)," in *Etudes Safavides*, haz. Jean Calmard, 195–224. Paris ve Tahran: L'Institut français de Recherche en Iran, 1993.

Melville, Charles. "Shah 'Abbas and the Pilgrimage to Mashhad," *Safavid Persia: the History and Politics of an Islamic Society*, içinde haz. Charles Melville, 191–229. Londra: I. B Tauris, 1996.

Nasr, Seyyed Hossein. *Sadr al-Din Shirazi and His Transcendent Theosophy: Background, Life and Works*. Tahran: Imperial Iranian Academy of Philosophy, 1978.

BÖLÜM 5

EIR makaleleri:

"Amasya, Peace of." Kohbach, M.

"Ango-Iranian Relations i. Safavid to Zand Periods." Ferrier, R. W.

"Barut." Floor, W.

"Della Valle, Pietro." Gurney, John.

"Farhad Khan Qaramanlu, Rokn al-Saltana." Matthee, Rudi.

"Firearms i. History." Matthee, Rudi.

"Firearms ii. Production of Cannon and Muskets." Mohebbi, Parviz.

"Portugal i. Relations with Persia in the Early Modern Age." Teles e Cunha, Joao.

Dickson, Martin B. "Shah Tahmasb and the Uzbeks: the Duel for Khurasan with 'Ubayd Khan (930–946/1524–1540)." *Doktora Tezi*. Princeton, 1958.

Gurney, J. D. "Pietro della Valle: the Limits of Perception." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49 (1986): 103–116.

Loureiro, Rui Manuel. "The Persian Ventures of Fr. António de Gouveia." *Portugal, the Persian Gulf and Safavid Persia* içinde, haz. Rudi Matthee ve Jorge Flores, 249–264. Leuven: Peeters, in Association with the Iran Heritage Foundation and the Freer Gallery of Art & Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution, 2011.

Matthee, Rudi. "Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: the Seventeenth-Century Trade Silk between Safavid Iran and Muscovy." *Cahiers du Monde Russe* 35 (1994): 739–761.

- Matthee, Rudi. "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran," *Safavid Persia: the History and Politics of an Islamic Society* içinde, haz. Charles Melville, 389–416. Londra: I. B. Tauris, 1996.
- McChesney, Robert D. "The Conquest of Herat 995–6/1587–8: Sources for the Study of Safavid/Qizilbash-Shibanid/Uzbek Relations," *Etudes Safavides* içinde, haz. Jean Calmard, 69–107. Paris ve Tahran: L'Institut français de Recherche en Iran, 1993.
- Niayesh, Ladan. "Shakespeare's Persians." *Shakespeare* 4 (2008): 137–147.
- Quinn, Sholeh A. "Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas I." Doktora Tezi. Chicago, 1993.
- Savory, R. M. "The Sherley Myth." *Iran* 5 (1967): 73–81.
- Sherley, Anthony. Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure, haz. Sir E. Denison Ross. Londra: G. Routledge & Sons, 1933.
- Steensgaard, Niels. *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 1973.
- Zarinebaf-Shahr, Fariba. "The Iranian Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution," *Les Iraniens d'Istanbul* içinde, haz. Thierry Zarcone and Fariba Zarinebaf-Shahr, 203–212. Istanbul: Institut français d'études anatoliennes; Louvain, Belgique: Diffusion, Peeters, 1993.

BÖLÜM 6

EIR makaleleri:

- "Ali-Reza 'Abbasi." Soucek, P. P.
- "Art in Iran ix. Safavid to Qajar Periods." Welch, A.
- "Calligraphy." Yusofi, Golam-Hosayn.
- "Emad Hasani, Mir, 'Emad-al-Molk." Eslami, Kambiz.
- Canby, Sheila. *The Golden Age of Persian Art 1501–1722*. Londra: British Museum Press, 2008.
- Canby, Sheila R. *The Rebellious Reformer: the Drawings and Paintings of Riza-yi 'Abbasi of Isfahan*. Londra: Azimuth Editions, 1996.
- Goetz, Hermann. "Persian and Persian Costumes in Dutch Painting of the Seventeenth Century." *Art Bulletin* 20 (1938): 280–290.
- Grube, Ernst J. ve Eleanor Sims. "The Representations of Shah 'Abbas I," *L'arco*

di Fango che Rubò la Luce alle Stelle: Studi in Onore di Eugenio Galdieri per Il Suo Settantesimo Compleanno: Roma 29 Ottobre 1995 içinde, haz. M. Bernardini vd., 177–208. Lugano: Edizioni Arte e Moneta, 1995.

Islam, Riazul. *Indo-Persian Relations: a Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughul Empire and Iran*. Tahran, Iranian Culture Foundation, 1970.

Jahangir. *The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India*, çev., haz., ve not. Wheeler M. Thackston. New York: Freer Gallery of Art, Arthur M. Sackler Gallery in Association with Oxford University Press, 1999.

McChesney, Robert D. "Four Sources on Shah 'Abbas's Building of Isfahan." *Muqarnas* 5 (1988): 103–134.

Qazi Ahmad Munshi Qummi. *Gulistan-i hunar*, haz. Ahmad Suhayli Khvansari. [Tahran]: *Intisharat-i Bunyad va Farhang-i Iran*, tarihsiz; çev. V. Minorsky as Calligraphers ve Painters. Washington: Smithsonian Institution, 1959.

Simpson, Marianna Shreve. "Gifts for the Shah: an Episode in Hapsburg–Safavid Relations during the Reigns of Philip III and 'Abbas I," *Gifts of the Sultan: the Arts of Giving at the Islamic Courts*, haz. Linda Komaroff, 125–139. Los Angeles: Los Angeles County Museum of Art; New Haven: Yale University Press, 2011.

Simpson, Marianna Shreve. "The Morgan Bible and the Giving of Religious Gifts between Iran and Europe/Europe and Iran during the Reign of Shah 'Abbas I," *Between the Picture and the Word: Manuscript Studies from the Index of Christian Art*, haz. Colum Hourihane, 141–150. Princeton, N.J.: Index of Christian Art, Dept. of Art and Archaeology, Princeton University in Association with Penn State Press, 2005.

Simpson, Marianna Shreve. "Shah 'Abbas and His Picture Bible," *The Book of Kings: Art, War, and the Morgan Library's Medieval Picture Bible içinde*, haz. William Noell ve Daniel Weiss, 121–141. Londra: Third Millennium Pub.; [Baltimore]: Walters Art Museum.

Soudavar, Abolala. *Art of the Persian Courts: Selections from the Art and History Trust Collection*. New York: Rizzoli, 1992.

EIR makaleler:

“Atabat.” Algar, H.

“Dutch-Persian Relations.” Floor, Willem.

“Georgia ii. History of Iranian-Georgian Relations.” Hitchens, Keith.

“Hormuz ii. Islamic Period.” Floor, Willem.

“Iraq iv. Relations in the Safavid Period.” Matthee, Rudi.

Beradze, Grigol. “On the History of the Political Relations of Safavid Iran and Georgia: King Luarsab II and His Captivity in Iran,” *Iran and the World in the Safavid Age* içinde, haz. Willem Floor and Edmund Herzig, 459–470. Londra: I. B. Tauris, 2012.

Islam, Riazul. *Indo-Persian Relations: a Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughul Empire and Iran*. Tahran: Iranian Culture Foundation, 1970.

Jahangir. The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India, çev., haz., ve not. Wheeler M. Thackston. New York: Freer Gallery of Art, Arthur M. Sackler Gallery içinde Association with Oxford University Press, 1999.

Matthee, Rudi, Willem Floor, ve Patrick Clawson. *The Monetary History of Iran: from the Safavids to the Qajars*. Londra: I. B. Tauris, 2013.

Melville, Charles. “From Qars to Qandahar: the Itineraries of Shah ‘Abbas I (995–1038/1587–1629),” *Etudes Safavides* içinde, haz. Jean Calmard, 195–224. Paris ve Tahran: L’Institut français de Recherche en Iran, 1993.

DİZİN

Abbas, Şah: 2, 5, 6, 7,
15, 17-19, 23, 27, 30-32,
34, 37, 38, 41-68, 71-88,
91-109, 113-128, 131-146,
149-159, 161-163, 165,
166, 172-178
Agustinyenler 102, 103,
122
Ahmed Alevî (Mir
Sayyid Ahmad Alavi
Âmilî) 103
Akkoyunlular 25, 114
Ali Ekber İsfahanî 78
Ali Rızâ-yi Abbâsî 6,
134-137, 146
Allahverdi Han 49, 53,
77, 116, 118, 123, 153, 154
Amasya Antlaşması
(1555) 127, 150
Anadolu 25, 26, 29, 30,
37, 67, 122, 126, 127, 152
Atabat (hac bölgesi) 156,
157, 178
ateşli silahlar 113, 115
Azerbaycan 49, 83, 114,
118, 126, 127, 135, 139
Babürler 38, 64, 140, 154
Bağdat 7, 29, 30, 32, 35,
93, 125, 127, 150, 156,
157, 162
Bahreyn 123, 153
Basra Körfezi 123, 125, 153
Belh 92, 119
Bender Abbas 153, 154
Çaldıran Savaşı 114
cenaze 159
Cengiz Han 31, 38, 65, 115
Cihangir, Babür
imparatoru 104, 140,
141, 155, 156
Culfa 6, 82-87, 102, 103,
127, 161
Cuma namazı meselesi
98

Derviş Hüsrev 58, 59
Din Muhammed Han
117, 118
diplomasi 6, 18, 109, 111,
113, 120, 128, 139, 146
doğumu 42
East India Company
(EIC) 119, 152
Ekber Şah 50, 64, 155
el-Karakî 98, 100
Erdebil 24, 25, 50, 56, 92,
107, 133, 144, 145, 171
Erivan 83, 84, 127
Erzurum 127
Firdevsî 134
Gilan 5, 51, 83
gulâmlar 53, 96, 161, 163
gulûv 26, 27, 34, 36, 54,
58, 61, 68, 91
Gürcüler 101, 149
Hamza Mirza 45
Haydar (Şeyh Cüneyd'in
oğlu) 26, 27, 49, 55
Hazar Denizi 19, 23, 27,
51, 124, 149, 162
Herat 31, 42-44, 115-119,
126, 155, 176
Hint Okyanusu 38, 85, 119
Hoca Garip Nevaz 93
Hollanda 119, 144, 152
Horasan 6, 31, 38, 41, 44,
45, 49, 66, 93, 113, 115,
116, 119, 135
Hürmüz 7, 103, 123, 124,
150, 152, 153, 154, 162
Hüseyin Ali Bey 121, 122
Hüseyin Han Kaçar 116
Hüseyin Mirza, Sultan
50, 51
İbn Sina 101
İmam-Kulu Han 154

İmam Rıza 91, 117, 136,
144, 145
İngiltere, İngilizler 113,
114, 121
İsfahan 6, 17, 18, 49, 50,
52, 64, 66-68, 71-73, 77,
79-84, 86-88, 91, 92, 95,
96, 98-102, 104, 106,
109, 113, 116, 119, 121,
123, 125, 126, 128, 131,
132, 134, 136, 137, 142,
144-146, 149, 153, 155,
159, 161, 162, 165, 173,
174, 176, 177
İsfahan Okulu 6, 99, 101
İspanya 49, 88, 102, 119,
121-123
Kafkasya 46, 52, 83
Kaheti, Kartli 125, 150,
151
Kandahar 7, 38, 50, 51,
115, 150, 154-156, 158,
162, 172
Karakoyunlular 25
Katolikler 105
Kızılbaş 5, 27, 30-34, 41,
43-47, 52-54, 58, 74, 86,
118, 126, 155, 159
Kutsal Roma
İmparatorluğu 119
Luarsab II, Kartli
hükümdarı. 178
Maciejowski, Kardinal
Bernard 142
Medine 38, 64, 93
Mekke 38, 64, 93
Merv 119
Meşhed 6, 33, 44, 45, 79,
91-94, 107, 109, 115-119,
126, 136, 144-146, 162
Mezopotamya 156
mimari 64, 72, 131

- Mir Abdullah Han 41
 Mir Damad 98-101, 103
 Moğollar 24, 31, 65
 Molla Sadra (Sadr al-Din Şirazi 101
 Moskova 124, 125
 Muhammed
 Hüdâbende, Şah 5, 41-45, 131, 157
 Muhammed Mirza 157
 Münecim Yezdî 42, 61, 77, 108
 Musa el-Kâzım 63, 156, 159
 Muzaffer Hüseyin Mirza 50, 51

 Nahcivan 83, 127
 Nakş-ı Cihan Meydanı 161
 Natanz 114
 nestâlik 136
 Nimetullahiler 55, 56, 63
 Noktaviler 58, 59, 91

 On iki İmam 29, 37, 44, 66, 79, 81, 91, 95, 144
 Osmanlılar 6, 25, 29, 30, 38, 49, 63, 64, 65, 71, 83, 99, 105, 119, 126, 127, 149, 156
 Özbekler 6, 31, 38, 113, 115, 117, 118, 146

 Philip III, İspanya Kralı 177
 Pierpont Morgan Resimli İncili 7, 141
 Protestanlık 104

 Roma 71, 76, 101-103, 106, 119, 121, 123, 125, 166, 177
 Rüstem Mirza 50, 51
 Rusya 85, 114, 125, 152

 Sadık Bey Afşar 6, 134
 Safi, Şah (Sam Mirza) 159
 Selim, Sultan 64, 114
 Shakespeare, William 120, 128, 176
 Sherley, Sir Anthony 113, 121, 122, 124, 125, 176
 Sherley, Sir Robert 113, 121, 122, 124, 125, 176
 Siyâkî Nizâm 62, 66, 116, 117
 Sufiler 23, 58, 95
 Sühreverdi 100, 101
 Süleyman, Sultan (Kanuni) 30, 63
 Suriye 26, 33, 79, 95

 Şah Camii (Mescid-i Şah) 72, 77-79, 98, 133, 136

 Şeyh Cüneyd 26
 Şeyh Lütfullah 6, 72, 77-79, 96, 98, 99, 133, 136
 Şeyh Lütfullah Camii 6, 72, 77-79, 96, 98, 133, 136
 Şiraz 48, 56, 101
 Şirvan 126, 139, 151

 Tahmasb, Şah 30-34, 36, 37, 41-46, 50, 52, 55, 58, 79, 84, 95, 98, 127, 131, 156, 175
 Tebriz 24, 27, 30, 32, 56, 72, 80, 83, 84, 115, 126, 127, 135

 Van 127
 Venedik 114, 122, 143
 Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC): 119, 152
 V. Karl, Kutsal Roma İmparatoru 119

 Yahudiler 83, 106
 Yeni Culfa 6, 82, 84-87, 102, 103, 161

 Zeynel Bey 155
 Zeynep Begüm 92
 Zitvatorok, barış antlaşması 103

Safevî İmparatorluğunun altın çağını yaşatan hükümdar Şah Abbas olsa gerek. Büyük dedesi Şah İsmail'in temellerini attığı devleti, erken modern dönemin büyük bir imparatorluğu haline getiren Şah Abbas'ın hayatı, 16 ve 17. yüzyıllar İran tarihinin adeta bir özü gibi. Cihanın Yarıısı kabul edilen İsfahan'ın baştan inşası, yeni ve korunaklı bir başkent haline getirilmesi, Şah'ın Noktavî dervişleri ile ilişkisi, On iki İmam Şiiliğinin resmî din haline getirilmesi gibi birçok farklı tema bu küçük cilde ustalıkla sığdırılmış. Erdebil'de bir tarikat şeyhinin soyundan gelen Şah Abbas'ın İsfahan'dan Meşhed'e yalın ayak yürümesi, müneccimbaşısının tavsiyelerine uyması gibi ayrıntılar, onun hayatını renklendiren unsurlar arasında. Batı'da Osmanlı cephesinden, doğuda Özbek cephesine, Babür şahları ile dostluktan, Avrupalı misyonerlerle din tartışmalarına kadar geniş bir yelpazede Şah Abbas'ın sürükleyici hayatını bir solukta okuyacaksınız.

9 786057 947895

